

XIV. ve XV. ASIRLARDA OSMANLI ve AVRUPA EKONOMİLERİ: BİR MUKAYESE DENEMESİ*

*Araş.Gör. Yakup AKKUŞ

ÖZET

Bu makalede XIV. ve XV. asırlardaki Osmanlı ve Avrupa ekonomileri, ekonomik performansları ve ekonomik yapıları açısından karşılaştırmalı biçimde analiz edilmiştir. Türk İktisat Tarihi literatüründe direkt olarak bu konuya yoğunlaşan mukayeseli analizlerin yeterince yapılmamış olması, bu çalışma için teşvik edici bir unsur olmuştur. Ekonomik yapı karşılaştırmasında ekonomik yapının temel unsurları olan ziraat, ticaret ve sanayi sektörleri ile ekonomik kaynaklar dikkate alınmıştır. Çalışma süresince, aynı dönemi paylaşan ve benzer iktisadi şartlarla karşılaşılan farklı yapıdaki bu iki toplumun (ücret artışları, durgunluk ve deflasyon gibi) benzer ekonomik performanslar sergiledikleri gözlenmiştir. Bununla birlikte, XV. yüzyıldan itibaren iki ekonomi arasındaki yapısal farklılıklar arttıkça ekonomik performanslarının da -Avrupa'nın lehine- birbirlerinden farklılaştığı gözlenmiştir. Bu sonucu dikkate alarak, ülkeler arası ekonomik performanslarda ortaya çıkan farklılıkların ülke ekonomilerinin yapısal özelliklerine dayanarak açıklanabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıca çalışmanın çıkarımlarından biri olarak, XIV. ve XV. asırlarda Osmanlı'daki gibi teşkilatlı bir tahrir sistemine sahip olmayan Avrupa'da kayıt dışı ekonominin daha fazla olabileceği öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Yapı, Ekonomik Performans, Osmanlı, Avrupa.

A COMPARISON of the OTTOMAN and the EUROPEAN ECONOMIES IN THE XIV and XV CENTURIES

ABSTRACT

This article focuses on a comparative analysis on the Ottoman and the European economies in the XIV and XV centuries according to the economic performances and the economic structures. Limited comparative analysis have been made on this issue in the literature of Turkish Economic History. So it has been an encouraging factor for this study. In comparison of the economic structures, the basic components -agriculture, industry and commercial sectors-

and economic resources have been considered. During the study, I observed that these two societies displayed the same economic performances (wage rises, recession and deflation etc.) because of sharing the same era and similar economic conditions. However from the XV century, economic performances of these two economies differentiated from each other owing to the increase of the structural differences in Europeans favour. Taking this result into account, this study provides that differences in the economic performances between countries can be explained by the characteristics of the economic structures. Besides, as a one of the inferences of this paper, it is propounded that the informal economy might be larger in the Europe comparing to the Ottoman Empire due to the lack of an organized cadastral survey system in the XIV and XV centuries.

Keywords: Economic Structure, Economic Performance, Ottoman, Europe.

GİRİŞ

Ekonominin en önemli sorunu iktisadi kaynakların kıt olmasıdır. Belki iktisat tarihçisinin en önemli ilgi alanı da bu kıt kaynaklarla, iktisadi büyümenin ve gelişmenin nasıl gerçekleştiğidir. Bu çerçevede, Osmanlı'nın Beylikten İmparatorluğa yükselişinin nedenleri ve aşamaları o dönemdeki siyasi-ekonomik ortama ve yapılara bakılarak anlaşılabilir. Konuya ilk olarak siyasi boyuttan baktığımızda; birçok kronikçi ve modern tarihçinin Osmanlı'nın yükselişini o dönemde Geç Ortaçağ'ı yaşayan Avrupa'nın kavgalı haline dayandırdığını görürüz. Onlara göre, Avrupa ülkeleri içerisindeki çok başlılık ve didişmeler, siyasi sisteminde tek başlılık ve hükümdara itaati esas alan Osmanlı'nın gelişmesine yardımcı olmuştur.¹

Osmanlı Devleti'nin siyasi gücünü artıran ve ekonomik büyümesini etkileyen diğer bir faktör de coğrafi konumuydu. Osmanlı Beyliği çok stratejik bir coğrafyada kurulmuştu. Hemen yanı başında Bizans ve onun başkenti Konstantinopolis vardı. Osmanlı o dönemin ekonomik durgunluğuna rağmen, diğer fetihlerle beraber Bizans'ı yavaş yavaş eriterek; topraklar, haraçlar ve ganimetler kopartarak güçlenmişti. Osmanlı Beyliği büyürken, Bizans adeta onu

¹ Bir Eflak kroniği Bizanslıların Frenklerle sürekli biçimde çatışma içinde olduğu ve Komnenilerle Paleologlar'ın Bizans'ı iyi idare edemedikleri konjektürde Osmanlı'nın bu durumdan yararlandığından bahseder. Bir Moldova (Boğdan) kroniği ise Hıristiyanlar arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanan Osmanlı'nın topraklarını genişlettiğini anlatır. Ayrıntı için bkz; Romen Kaynak (1993: 11 ve 172-173). Braudel'e (1990: 5 ve 666) göre de, Osmanlı'nın yükselişi Avrupa'nın o dönemdeki zayıflığına bağlıdır. Örneğin, Bulgaristan kırsal karışıklıklar sebebiyle Osmanlı'ya fazla direnememiştir. Yine bu dönemlerde Batı Milletleri bölünürken Osmanlı otoritesi padişaha dayanmaktadır. Ayrıca bkz; Ortaylı (2008: 108). Fuad Köprülü de (1988: 107), Osmanlıların, XIV. asırda önemli bir sarsıntı geçirmemesini "hakimiyetin taksim edilmemesi" usulüne bağlar.

toprakları ve haraçlarıyla besledi. Osmanlı Beyliği'nin Anadolu'nun daha iç bölgelerinde konumlanması, belki büyümesini ve devletleşmesini engelleyecekti. Çünkü etrafında büyücek ganimetler kopartacağı devletler değil çevre beylikler yer alacak; yani oyuna küçük kozlarla başlamış olacaktı. O halde, Osmanlı'nın yükselişini sadece Avrupa'nın güçsüzlüğü ve iç çatışmalarıyla değil, aynı zamanda yanı başındaki devletin daha da önemlisi stratejik konumdaki bir kentin varlığıyla da açıklamak gerekir.

Bütün bu siyasi ve coğrafi unsurlar yanında, ekonomik koşullar da ülkelerin konumunu belirleyen en önemli faktörlerden biridir. XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı ve Avrupa'yı meşgul eden en önemli konulardan birisi ekonomik durgunluktur. Bu çalışma, yukarıda bahsi geçen konuları bir yana bırakarak her iki toplumun içinde bulunduğu ekonomik ortam ile ekonomik yapıya odaklanmaktadır. Bu amaçla, Osmanlı'nın Kuruluş Dönemindeki (Erken Dönem) ekonomik yapısı ve ekonomik performansı, Avrupa ekonomisiyle birlikte karşılaştırmalı biçimde incelenecektir. Kısaca, Osmanlı'nın uluslararası ekonomik koşullardan ne yönde etkilendiği, bu ortamda nasıl bir ekonomik yapıya sahip olduğu ve bu yapı çerçevesinde ekonomik performansının hangi yönde geliştiği aynı dönemdeki Avrupa ekonomisi de dikkate alınarak daha anlaşılabilir ve tartışılabilir hale getirilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin "Erken Dönemi" olarak XIV. yüzyılın başları ile XV. yüzyılın ortasına kadar geçen zaman (1453) dikkate alınmıştır. 1453 tarihini Erken Dönem'in sonu olarak kabul etmemizin sebebi, bu tarihin Osmanlı'nın birçok alanı için kırılma noktası olmasıdır. İstanbul'un fethiyle Osmanlı'nın dünya siyasetindeki konumu yükselmiş fetih gücünde, ekonomik/ticari kaynaklarda ve fırsatlarda belirgin bir artış yaşanmıştır (Genç, 2003: 318-322). Yine bu tarihten itibaren artık Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik sistemi daha da oturmaya ve kurumsallaşmaya başlamıştır. Avrupa Ortaçağ'ının dönemleri ise daha belirgindir. Osmanlı'nın Erken Dönemi'ne denk gelen Avrupa Geç Ortaçağ (1350-1500) ekonomisi karşılaştırmalı çalışmamızın diğer inceleme alanıdır.

Çalışmada, Osmanlı-Avrupa Kronikleri ve sınırlı sayıdaki arşiv belgeleri yanında, her iki ekonomi için XIV. ve XV. yüzyıllara yoğunlaşan telif eserler kullanılmıştır. Osmanlı arşivlerinde Erken Döneme dair çok az belge yer almaktadır. Bu sebeple, Erken Dönem'e en yakın tarihlerde yazılan ve bu döneme dair ayrıntılı bilgiler veren Osmanlı Kronikleri daha da önem kazanmaktadır. Avrupa ekonomisi için, Geç Ortaçağ'da özellikle İngiltere'de

kaleme alınan kroniklerden yararlanılmıştır. Avrupa kronikleri Osmanlı kroniklerinden daha fazla ve ayrıntılı iktisadi bilgiler sunmaktadır. Ayrıca, İngiliz Arşivleri'ne ve çeşitli kaynaklara dayanan Geç Ortaçağ'a ait İngiliz belgelerinin transkripsiyon metinlerini ve açıklamalarını içeren kaynaktan (English Historical Documents (EHD), 1996) geniş ölçüde yararlanılmıştır.

Araştırma yöntemi olarak, tarih çalışmalarının anlaşılabilirliğini, yorumlama ve yanıtlama gücünü artıran *karşılaştırmalı yöntem* kullanılmıştır. Burada önce iki toplumun içinde bulunduğu ekonomik ortam ve performans, sonrasında ise ekonomik yapı karşılaştırması yapılacaktır. Ekonomik yapı analizinde, bütünü parçalarıyla birlikte görebilmek amacıyla ekonomik yapının temel unsurları olan; ziraat, sanayi ve ticaret sektörleri incelenecektir. Bu yolla Osmanlı ve Avrupa ekonomilerinin yapısal özellikleri ve hangi temellere dayandıkları mukayeseli biçimde analiz edilmeye çalışılacaktır.

1. Osmanlı ve Avrupa'da Ekonomik Ortam ve Ekonomik Performans

XIV. ve XV. asırlarda her iki toplumun içinde bulunduğu ekonomik ortam ve ülke ekonomilerinin performansları; fiyatlar, ücretler, büyüme ve kişi başına gelir gibi makro ekonomik değişkenler yoluyla incelenecektir. Ayrıca bu dönemde ülkelerin ekonomik konumunu büyük oranda etkileyen nüfus değişimleri de dikkate alınmıştır. Osmanlı'nın Erken Dönemi'ne ait seri oluşturulabilecek ekonomik verileri oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte Avrupa'ya ait makro ekonomik veriler daha zengin ve daha çeşitlidir. Tabii ki bu durum bazı alanlarda iki ekonomi arasında ayrıntılı bir karşılaştırma yapmamızı engelleyecektir.

1.1. Kıtliklar ve Durgunluk

XIV. yüzyılda, Kıta Avrupası siyasi ve ekonomik sarsıntılarının yaşandığı bir durgunluk (recession) dönemi içerisindeydi.² Avrupa'da 1315-17 arasında yaşanan kıtlık ekonomik durgunluğun başlangıcı oldu (Holmes, 2001: 302). Aslında, Avrupa'da XIV. yüzyıla girmeden önce de kıtlıklar yaşanmıştı. Avrupa kronikleri bu konuda önemli bilgiler sunmaktadır; Henry III (1216-1272) döneminde 1258-1260 arasında büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Öyle ki insanlar

² XIV. yüzyılın başları ekonomik gelişmenin sonu olarak kabul edilir. Henri Pirenne, XIV. yüzyılın ilk yıllarında her yönde belki bir gerilemenin değil ama her türlü gelişmede duraksamanın gözlemlendiğini iddia eder. Yani iktisadi ortam durağanlaşmıştır. Bkz; Pirenne (2007, 213-214).

ısırgan otu ve diğer yabancı otları yemeye başlamışlardı. Bu durumun sonucu daha acıydı; çünkü her yerde yedikleri otlar yüzünden şişerek ölenler olmuştu (The Oldest Anglo-Norman Prose Brut Chronicle, 2006: 293; A Chronicle of London, 1827: 2). 1333-36, 1351-55, 1370-73 ve 1438-39 yılları kıtlıkların yoğun olarak yaşandığı diğer tarihlerdi (A Chronicle of London, 1827: 45-46, 55, 61, 68 ve 124). John Hardyng kroniğinden de, Henry IV (1399-1413) döneminde büyük bir hububat kıtlığı yaşandığını öğreniyoruz (The Chronicle of John Hardyng, 1812: 360).

1300-1453 döneminde Bizans da dahil olmak üzere Ortadoğu ekonomileri fakirleşmişti.³ Osmanlı Erken Dönemi'nde de durgunluk yaşandığından sürüm imkânları kısıtlı ve talep de yetersiz idi.⁴ Düşük talep ve sınırlı ticaret hacminin bir yansıması olarak, o dönemde Osmanlı piyasalarında dolaşan ufak gümüş paraları örnek gösterebiliriz (Sahillioğlu, 1978: 2). Kroniklerin verdiği bilgiye göre Murat I (1359-1389) döneminde altın ve gümüş miktarı ile haraç gelirleri düşük düzeyde idi. Ayrıca, 1360'lardan önce Osmanlı topraklarında kıtlıklar ortaya çıkmıştı. Bayezit I'in (1389-1402) son dönemlerinde de kıtlıklar baş göstermişti. Murat II (1421-1444 ve 1445-1451) döneminde ise hazinede darlık çekilmekteydi. Bütün bunlar, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da da ekonomik durgunluk yaşandığını gösteren kanıtlardır (Neşri, 1983: 100; Aşıkpaşazade, 1332: 56, 196-197; Aşıkpaşaoğlu, 1985: 60, 191-192; Anonim Osmanlı, 2000: 31; Giese, 1992: 27; Oruç Bey, 2007: 42).

1.2. Nüfus Azalışları

Avrupa'da yaşanan kıtlıklar ve 1347-1350 yılları arasında ortaya çıkan veba salgını (Kara Ölüm -Black Death-), Avrupa nüfusunu 1/3 oranında azaltmıştı. Aslında nüfus azalımı veba salgınından önce başlamıştı ve uzun süre devam etti. Holmes'a göre veba, Doğuyla yapılan ticaret sonucu Batıya ulaşmıştı. 1347 ve 1348 yıllarında bu salgını Avrupa'ya İtalyanlar getirmişti. İkinci veba dalgası ise 1361 yılında yaşandı (Holmes, 2001: 248).⁵ Avrupa'nın 1300 yılında 73 milyon olan nüfusu; salgınlar, kıtlıklar ve savaşlar yüzünden 1350 yılında 51 milyona düşmüştü. 1400, 1450 ve 1500 yıllarında Avrupa

³ En önemli İngiliz Kroniklerinden biri olan Davies Kroniği, Bayezit I'in İstanbul'u ikinci kez kuşatması üzerine yardım istemek için İngiltere'ye giden Bizans imparatorunun fakir olduğundan bahseder (An English Chronicle, 1856: 22 ve 172-173).

⁴ Bununla beraber bu sonucu tüm zaman ve mekân için kullanamayız. Çünkü ticaretin gelişmiş olduğu ve talebin de yüksek olduğu Bursa'da; Erken Dönemin hemen sonrası için elde edilebilen verilere göre, 1467-1506 yılları arasında artan altın fiyatlarıyla birlikte ipek fiyatları büyük oranda olmasa da yükselmiştir (İnalıcık, 1954: 63).

⁵ Vebanın başladığı ve yol aldığı yerler için ayrıca bkz; Pamuk (2007: 293).

nüfusu sırasıyla 45, 60 ve 69 milyondur (Güran, 2003: 45).⁶ Nüfus azalışlarından en çok etkilenenler ise toprak sahipleriydi. Toprak sahipleri likit para saikiyle kısa süreli olarak topraklarını kiraya vermeye başlamışlardı. Köylüler ise, topraklarını bırakarak iş bulmak ya da kaderlerini değiştirmek üzere şehirlere göç ediyorlardı. Göçler sonucunda tamamen boşalan köyler de oluyordu. İngiliz Devleti bu durumu önlemek, köylülerin yer değiştirmelerine engel olmak amacıyla yasa çıkarmıştı. Holmes'a göre, bu dönemde İngiliz köylü ayaklanmaları (1381) yanında, Fransa'da ortaya çıkan *The Jacquerie* (1358), *The Tuchinat* (1380'ler) ve Kuzey Avrupalı (Flander) denizci ayaklanmaları (1382-4) organize bir işbirliğinin sonucu dışlanmış sınıfların yaptıkları eylemler değil, Kara Ölüm sonrası yaşanan ekonomik ve sosyal şartların sonuçlarıydı (Holmes, age: 303).⁷

Avrupa'nın Kara Ölüme saplandığı ve nüfusunun büyük bir kısmını yitirdiği bu dönemlerde, Osmanlılar Rumeli'ye doğru ilerlemeye ve ülkelerine yeni topraklar katmaya devam ediyordu. Ancak şunu biliyoruz ki; Osmanlı nüfusu Avrupa'nın toplam nüfusuna nazaran oldukça düşüktü. Osmanlı'nın Erken Dönemi'ne ait toplam nüfus verisi belirsizken, bu dönemdeki kıtlık, savaş ve durgunluk gibi sebeplerle nüfusun oldukça düşük kaldığı tahmin edilebilir. Ayrıca, bu dönemlerde yaşanan veba salgını Anadolu ve Rumeli nüfuslarını eritmiştir. Dolayısıyla, XV. yüzyıla kadar Osmanlı topraklarında önemli oranda nüfus kaybı yaşanmıştır (Aşıkpaşazade, age: 197; Aşıkpaşaoğlu, age: 192; Neşri, 1987: 609 ve 613; Turan, 1984: 73; Akdağ, 1979a: 440). XV. yüzyıla ait tapu tahrir kayıtları da Anadolu ve Rumeli'nin düşük nüfuslu olduğunu göstermektedir (Tabakoğlu, 2005: 150). 1520-1535 yılları arasında ise Osmanlı nüfusu 11-12 milyon civarındadır (Baher, 1996: 4; Tabakoğlu, age: 151). Bununla birlikte 1450'lerden veya en geç 1500'lerden itibaren nüfus Fransa'da, İspanya'da ve İtalya'da olduğu kadar Balkanlar'da ve Anadolu'da da artmıştır (Braudel, 1989: 270).

1.3. Fiyatlar ve Ücretler

Salgınlara ve yaşanan kıtlıklara sebebiyle 1360-79 yılları arasında İngiltere'de buğday fiyatları artmıştı. Ancak, Geç Ortaçağ'da genel anlamda

⁶ Şevket Pamuk (2007: 294), Geç Ortaçağ'da Avrupa için hesaplanan en son nüfus serilerini şöyle vermektedir: 1300'de, 94.200.000, 1400'de 67.950.000, 1500'de 82.950.000. Buna göre, 1300, 1400 ve 1500 yıllarında İngiltere ve Galler'in nüfusu sırasıyla, 5.750.000, 3.000.000 ve 3.500.000'dir. Aynı yıllarda İtalya'nın nüfusu sırasıyla, 12.500.000, 8.000.000 ve 9.000.000'dür.

⁷ Bahsi geçen ayaklanmaların çıkış sebeplerinin birbirlerinden farklı olduğuna dair başka bir tartışma için Henri Pirenne'nin (2007: 219-221) çalışmasına bakılabilir.

gelirin ve nüfusun az olması ve dolayısıyla talebin arza göre düşük olması sonucu hububat fiyatları aslında düşüş eğilimindeydi (deflasyon)⁸. Örneğin, 1320-39 dönemi 100 kabul edildiğinde İngiltere’de buğday (wheat) fiyat endeksi 1340-59 döneminde 88 iken, veba salgını sonrası 1360-79 döneminde 99’a yükselmişti. Ancak 1380-99 döneminde endeks 72’ye, 1460-79 döneminde ise 52’ye düşmüştü. Salgınlar sonucu nüfus azalınca, toprak/nüfus oranı yükselmişti. Dolayısıyla kıt faktör olan emeğin geliri (ücreti) de artmış oldu. Avrupa’da ücretlerin artışı takip eden diğer ekonomik sonuçlar vergilerdeki artış ve kârlardaki azalışlardı. İngiltere’de hububat harmanlığı yapan işçilerin ücret endeksleri, 1320-1479 yılları arasında sürekli biçimde buğday endekslerinin üzerinde seyretmişti. İngiltere’de nominal ücret endeksleri (1320-39=100), 1340-59 arasında 94, 1360-79 arasında 105, 1380-99 arasında 122’ye yükselmiş ve 1460-79 döneminde ise 82’ye düşmüştü (EHD, 1996: 985-986; Güran, age: 71-73).⁹ Bu verilerine göre, Büyük Salgın sonrasında İngiltere’de nominal ücretler artmıştır. Bununla birlikte, 1380’lere kadar İngiltere’de zanaatkar ve işçiler için belirgin ve sürekli bir *reel ücret* artışı yoktur. Üstelik, salgınlar sonrasında yaşanan fiyat artışları nedeniyle reel ücretler düşmüştür. XIV. asrın sonuna gelindiğinde ise, hem İngiltere hem de Alçak Ülkeler’de deflasyonu takip eden reel ücret artışları yaşanmıştır (Munro, 2003: 227-229).

Osmanlı Erken Dönemi’ne ait arşiv kayıtlarının çok sınırlı olması sebebiyle, seri oluşturacak düzeyde ücret ve fiyat veri setleri oluşturulamamıştır. Bu sebeple Osmanlı örneği için ancak dolaylı yollardan (düşük nüfus, talep azlığı, durgunluk vb.) ve o dönemi yaşayan kişilerin aktardıkları bilgilerden çıkarımlarda bulunulabilir. Örneğin, İnalçık, XIV. yüzyılda Anadolu’yu gezen yabancıların eşyanın anormal derecede ucuz olduğunu gözlemlediklerinden bahseder (İnalçık, 2001-2002: 10)¹⁰. İnalçık’ın bahsettiği kişi İbn Batuta’dır. Ancak, Batuta aşırı fiyat düşüklüğü için özellikle Kastamonu şehrine vurgu yapmıştır. Gezgin; “*burada fiyatlar çok düşük olduğundan*” köylülerin kendisine tahsis ettiği buğday ve arpa ürününü satacak kimse bulamadığını söyler (Parmaksızoğlu, 1986: 57-58). Bununla birlikte, bu yöredeki fiyat

⁸ Söderberg’in ekonometrik çalışmasına göre, kısa dönemli iklim değişiklikleri Avrupa’daki hububat fiyatlarının düşmesine sebep olan önemli bir unsur değildi (Söderberg, 2006: 189).

⁹ Pirenne de (2007: 216 ve 221), Kara Ölüm sonrası fiyatların kıtlıktan dolayı uzun süre yükseldiğinden bahseder. Cipolla’ya (1993: 59) göre, Ortaçağ’da taşıma maliyetleri de oldukça yüksekti. Karayolu ulaşımında ortaçağların sonuna kadar uzun mesafeli taşıma aracı yük katıydı. Bu yüksek taşıma maliyetleri belki de Ortaçağ’da fiyatların daha fazla düşmesini engellemişti. Avrupa Geç Ortaçağı’ndaki fiyat endeksleri ve reel-nominal ücret endekslerinin ayrıntılı verisi için bkz; Munro (2003: 231-269) ve Pamuk (2007: 298-299).

¹⁰ Erken dönemin iktisadi ve ticari durumu için ayrıca bkz; Köprülü (1988: 55-56) ve Akdağ (1979a: 456).

düşüklüğünün ve Batuta'nın malı satacak kimse bulamayışının deflasyona sebep olan bir talep düşüklüğünden mi (düşük satın alma gücü), yoksa arz fazlalığından dolayı doygunluğa ulaşmış bir piyasadan mı kaynaklandığını tam olarak bilemiyoruz.

1.4. Ücretler ve Kişi Başına Gelir

Avrupa ve özellikle Osmanlı'da üretim ve gelir hakkında güvenilir bilgi olmaması *reel ücretleri* -nüfusun küçük bir bölümünü (ücretlileri) açıklayabilmesi gerçeğiyle beraber- yaşam standardı (kişi başına reel gelir) hakkında en güvenilir kaynak durumuna getirmektedir.¹¹ Dolayısıyla burada kişi başına gelir konusu da ücretlerle beraber ele alınmıştır.

XIV. asrın sonlarında Kuzey Avrupa'da kent ekonomisinin yükselişi ve ekonomik liderliğin Güneyden Kuzeye geçmesi sebebiyle, reel ücretler ve dolayısıyla kişi başına gelirdeki (KBG -GDP per capita-) artış oranı Kuzeyde daha yüksekti. Bu dönemde, İngiltere, Hollanda ve Belçika'da KBG İtalya ve muhtemelen İspanya'daki KBG düzeyine ulaşmıştı. Bunun yanında, 1450 yılına kadar Kuzey Avrupa ülkelerinde özellikle vasıfsız işçilerin reel ücretlerindeki *yükselme hızı* Güney Avrupa'ya nazaran daha fazlaydı. Hatta bu dönemde Kuzeydeki reel ücretler, İtalya ve İspanya'daki ücret düzeylerini aşmaya başlamıştı. Yine Kuzey Avrupa'da 1450'den sonra ücretlerdeki düşüş Güney Avrupa'ya oranla daha yavaş olmuştu (ücret yapışkanlığı). Çünkü İtalya'da nüfus Kara Ölüm sonrasında İngiltere'ye oranla daha fazla artmıştı. Şevket Pamuk bu durumu, İngiltere örneğinin aksine İtalya'da evlenme yaşının erken ve doğum oranlarının da fazla olmasına bağlamaktadır. Dolayısıyla büyük salgın sonrasında, İtalya'da reel ücretlerin ve KBG'nin daha çabuk düşmesini nüfus artışı açıklamaktadır. Ayrıca, İstanbul ve Kahire şehirlerindeki reel ücret trendleri de, Geç Ortaçağ ve sonrasında başlıca Avrupa şehirlerindeki reel ücret trend eğilimleriyle çok benzerdir; yani reel ücretlerde artışlar gözlenmiştir (Pamuk, 2007: 292, 298-299, 303, 305, 306, 308; Munro, age: 199-200, 227-229).

1.5. Verimlilik ve Büyüme

Avrupa'da nüfusun azalması sonucu daha az yiyeceğe ihtiyaç duyulunca genelde verimli topraklar kullanılmaya başlanmıştı. Toprak/nüfus oranındaki yükselişle, verimlilik artışı ve üretim fazlası sağlandı. Bu dönemdeki fiyat

¹¹ Bu konudaki tartışmalar için bkz, Pamuk (2007: 296-297) ve Munro (age: 230).

azalışlarının bir sebebi de ortaya çıkan bu arz fazlalığıdır. Nüfus azalmasının diğer bir sonucu, toprağı ya da mülkü paylaşacak kişi sayısının azalmasıyla köylü işletmelerinin büyümesiydi. Avrupa'da nüfus azalması sonucu kişi başına çıktı 1350'den sonra yükselmişti. İngiltere'de demir üretiminde 1350-1550 arasında verimlilik 7-8 kat artmıştı (Güran, age: 54-55, 66-67 ve 70-73; Pamuk, 2007: 294.)¹² Metin Coşgel bir çalışmasında, XV. asrın sonunda ve XVI. asırda Osmanlı Anadolu ve Rumeli'sinde de hububat üretiminde verimlilik artışı yaşandığını göstermiştir (Coşgel, 2006: 161-187).¹³

Bütün bu gelişmeler yanında tüm Avrupa için genelleme yapmamızı engelleyen başka bir husus Doğu Avrupa'daki sınırlı nüfus azalışıdır. Çünkü büyük salgının etkisi bu alanda fazlaca yaşanmamıştı. Üstelik küçük şehirlerin Doğu Avrupa'da yayılması sonucu talep nispeten artmıştı. Nüfusun Batı'ya göre fazla olması, doğudaki güçlü yerel sınıfın köylülerin elinden işletmelerini alması ve onları serfleştirmesiyle son buldu (Güran, age: 72-73).

1.6. Faiz Oranları

Kara ölümle birlikte nüfusun azalması, sermaye/işgücü oranını da artırdığı için faiz oranları düşük düzeydedir. Pamuk'a göre, İtalya'da faizlerdeki azalış XIV. yüzyılın ilk yarısında başlamış olmalıdır. Faiz oranları Güney ve Kuzey Batı Avrupa'da da XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca hızlıca düşmüştür (Pamuk, 2007: 308). Geç Ortaçağ'ın sonunda faiz oranları XIII. ve XIV. yüzyıllarda olduğundan daha düşük düzeydedir. Örneğin, XIV. yüzyılda Floransa'da yerel yönetime açılan orta vadeli kredilerin faizi % 5-15 aralığında değişirken; XV. yüzyılda Cenova kentine açılan aynı tür kredilerin faizi % 4-10 arasında gerçekleşmişti. 1311'de faizin yasal üst sınırı Fransa'da % 20, 1390'da Lombardia'da (Kuzey İtalya) % 10 olarak belirlenmişti. Osmanlı'nın Erken Dönemi sonrasında ise muamele faiz oranı yoğun olarak % 10 düzeyindeydi ve yasal faiz (muamele-i şer'iyye) sınırı genelde % 15'i geçmiyordu (Özcan, 2003: 58-60 ve 296-298; Tabakoğlu, age: 316; Kurt, 1996: 46-47; Akdağ, 1979b: 256). Bununla birlikte, Avrupa'da kredi faiz oranları borcun verildiği yer (kırsal alanda daha yüksek) ve kişiye göre büyük marjlarda (örneğin tüketici kredileri % 15-50 arasında) değişebiliyordu. Tüccarlar ise, Geç Ortaçağ'ın Floransa ve Pisa gibi şehirlerinde normal karşılanan % 7-15 faiz oranlarıyla borçlanabiliyorlardı. Ancak kral ve prenslere verilen kredi faizleri riskleri

¹² İngiltere'deki tarımsal verimliliğin kaynakları ve malikaneler arasındaki verimlilik farklılıkları üzerine yapılmış daha spesifik bir çalışma için bkz; Campbell (1983: 379-404).

¹³ Coşgel çalışmasındaki, tahıl üretiminde işçi başına çıktıyı hesaplamak için vergi kayıtlarını kullanmıştır.

sebebiyle % 30-40'lara kadar yükselebiliyordu. Faiz oranını bu kadar esnek kılan en önemli iki sebep; tarafların pazarlık gücü ve risk faktörüydü (Cipolla, 1993: 69-71). Örneğin, Davies Kroniği'ne göre alacaklılar o kadar endişeliydi ki; İngiltere Kralı Richard II döneminde (1377-1399) Kralın mirasının, borçları ödendikten sonra mirasçılara intikal etmesini sağlayan bir yasa çıkarttırmışlardı (An English Chronicle, 1856: 163). Richard II, 1384-86 arasında % 25 faizle borçlanırken, Henry VI (1422-1461) marj aralığı daha açık olan %25-33.3 faiz oranlarıyla borçlanabiliyordu (EHD, age: 376).

Davies Kroniği'nden İngiltere Kralı Henry IV'nin (1399-1413) 1403 yılında harcamalar için hiç parası olmadığını öğreniyoruz. Bunun yanında yeni bir Kralın tahta geçmesi de gereksiz harcamaların artmasına sebep oluyordu (An English Chronicle, 1856: 27 ve 157). 1450 yılında Henry VI'nın borcu 372.000 Sterlin'i bulmuştu ve gücü/kredibilitesi gittikçe zayıflıyordu (EHD, age: 376). Kral, 1459-60 yılları içerisinde günden güne artan borçlarını da ödeyemiyordu¹⁴. Sonuç olarak, Geç Ortaçağ'da en riskli borçlular olan Krallar, faizlerin düşük bir seyir izlediği bu ekonomik ortamdan faydalanamamışlardı.

1.7. Savaş Maliyetleri

Geç Ortaçağ'da savaş her zaman en önemli maliyet unsuruydu. XV. asırda savaş maliyetleri XIV. asra nazaran daha fazlaydı. Savaş araç ve gereçlerindeki (kale yapımı, ateşli silahlar, toplar, zırh yapımı gibi) teknolojik gelişmeler beraberinde maliyetleri de artırıyordu. İngiltere ile Fransa'nın Yüzyıl Savaşları (1337-1453) iktisadi dengeyi bozmuş; genel anlamda ticaret ve üretim faaliyetlerini zayıflatmıştı. 1470 yılında Fransa Kralı Louis XI, devlet bütçesinin % 50'sini savaş masraflarına harcamıştı. Bir kuşak önce yapılan savaş masrafı ise bu oranın yarısı kadardı. Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı akınlarına karşı yaptığı savunmada özellikle Maximilian I (1493-1519) zamanında Habsburg gelirleri erimişti. Savaşların finansal maliyetleri ise enflasyon ve tağşişti (Holmes, age: 301-302; Pirenne, 2007: 217).

Diğer taraftan, XIV. yüzyıldaki ekonomik kriz, tabii ki her yerde aynı oranda hissedilmemişti. Krizden en çok etkilenen ülke İtalya idi; 1327'de Scali,

¹⁴ "His dettes encreased dayly, but payment was there none" (An English Chronicle, 1856: 79). (Davies Kroniği). Ayrıca bkz; An English Chronicle (2003: XCII) (W. Marx Neşri). Davies Kroniği ile W. Marx Neşri aslında 1471 yılında yazımına başlanmış anonim bir İngiliz Kroniğinin farklı edisyonlarıdır. Bu kroniğin ilk edisyonu 1856 yılında John S. Davies tarafından yapılmış ve Davies Kroniği olarak anılmıştır. C. William Marx, 2003 yılında Davies Kroniği'nde eksik olan Richard II dönemine ait bazı bölümleri farklı bir kopyayı kullanarak tamamlamıştır. Bu iki edisyonun karşılaştırması ve özellikle W. Marx Neşri'nin yazarları açısından metin tahlili için bkz; Güzel (2005).

1341'de Bonnaccorci, Usani, Corsini vd., 1343'de Bardi ve Peruzzi¹⁵ Bankası iflas etti. Kara Ölüm'ü takip eden yıllarda Floransa ve Cenova'da ticaret ve endüstri geriledi. Bununla birlikte, Venedik'in Osmanlı'yla ve Kuzey Avrupa'yla olan ticareti artmıştı. Özellikle ipek ve pirinç ticareti Venedik'in Kuzey Avrupa'yla ticari ilişkilerini büyütmişti (Holmes, age: 176, 248-256 ve 363; Pirenne, 2007: 215-216). Geç Ortaçağ'da Venedik'te olduğu gibi yüksek performanslı sektörlerle sahip olan yerler de vardı. Örneğin, İngiltere'de kumaş sanayii, Orta Avrupa'nın da madencilik sanayii uzun trendler oluşturmaya da canlılığını korumaktaydı (Heaton, 1985: 60 ve 103; Güran, age: 69-70).¹⁶

Sonuç olarak, XIV. yüzyılda hem Osmanlı hem de Avrupa için ekonomik ortam durağandır ve performansı düşük olan her iki ekonomi de kıtlık, salgınlar ve nüfus azalışlarıyla mücadele etmektedir. Bununla beraber, XIV. ve XV. yüzyıllarda düşük talep ve deflasyon gibi olumsuzluklar yanında diğer makro ekonomik veriler, nüfus azalışlarının hepten olumsuz sonuçlar doğurmadığını; tam aksine bazı ekonomik gelişmelere ön ayak olduğunu göstermiştir. Örneğin azalan nüfus, emeği kıt hale getirerek özellikle Avrupa'da ücretlerin ve kişi başına gelirin artmasına sebep olmuştur. Yine toprak/nüfus oranının artması sonucu verimlilik artışı yaşanmış ve özellikle Avrupa'da XV. yüzyılın sonuna doğru teknoloji kullanımının ve sermaye/işgücü oranının büyümesi performansı olumlu yönde etkilemiştir. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde Avrupa'da olduğu kadar teknoloji ve sermaye kullanımı artmamış olsa da tarım üretiminde verimlilik artışı sağlanmıştır. Ancak, Osmanlı'da da aynı dönemde Avrupa'da olduğu gibi deflasyon yaşanmaktadır. XV. yüzyılın sonuna doğru ticari kapitalizmi yaşayan Avrupa ekonomisi toparlanmaya ve güçlenmeye, Osmanlı ekonomisi de büyümeye ve kurumsallaşmaya başlamıştır.

2. Osmanlı ve Avrupa'da Ekonomik Yapı

Erken Dönem'de Osmanlı'nın ekonomik yapısı toprağa bağlıdır. Ekonomik yapının en önemli unsuru olan toprak, miri arazi sisteminin eşliğinde yoğun biçimde tımar sistemiyle yönetilir. Ekonomik sistem ise temelde arz yönlü işlemektedir. Sistemin arz yönlü olmasının bir sebebi para ekonomisinin henüz gelişmemiş olmasıdır. Bu sistemde metaya paradan daha fazla önem verilmiş, piyasada hammadde ve nihai mala kolayca ulaşılma temel

¹⁵ Bu bankanın bir özelliği, St. Jean şövalyelerine Türklere karşı yapılan seferlerini finanse etmek üzere kredi vermesiydi. Ayrıntı için bkz; Heyd (1975: 588).

¹⁶ İngiltere'nin 1355-1479 yılları arasındaki yün ve yünlü kumaş ihracat verisi ve Orta Avrupa'nın ayrıntılı madencilik bahsi için bkz; Postan (1973: 161-162 ve 171-173).

amaçlardan biri olmuştur. Devletin ulaşmak istediği esas hedef sosyal refahın (ibadullahın terfih-i ahvalleri) sağlanmasıdır. İktisadi ve sosyal refahın önemli şartı da kıtlık sorununu aşmaktır. Bu da, arz yönlü ekonomiyle yani piyasalarda talebi karşılayabilecek düzeyde mal bulundurulabilmesiyle (provizyonizm) ve tüketicinin de istediği malı uygun fiyattan alabilmesiyle sağlanacaktır.¹⁷

Avrupa'da da ekonomik yapıyı belirleyen önemli unsurlardan biri topraktı. Geç Ortaçağ'da kentleşme oranı artmıştı. Fakat nüfusun önemli bir bölümü de feodal beylerin özel mülkleri altında zirai faaliyetlerine devam ediyordu. Örneğin, XIII. ve XIV. yüzyıllarda İngiltere, Osmanlı ekonomisine benzer özelliklere sahipti. İngiltere zirai bir memleket görünümünde ve sanayi de zanaatkarların elinde idi. Bununla birlikte, XV. yüzyılda İngiliz yönlü ihracatı ülkenin ekonomik gelişmesine büyük katkıda bulunmuştu. Geç Ortaçağ Avrupası'nda ekonomik yapıyı oluşturan diğer sektörler (ticaret ve sanayi) Osmanlı'da olduğundan daha fazla öneme sahipti. Sermaye yoğun sınai üretimin ve bunun yanında ticari yapı ve ticari işlemlerin gelişmiş olması, Avrupa ekonomik sistemini Osmanlı'nın aksine aynı ekonomiden parasal ekonomiye taşımıştı (See, 2000: 22–26 ve 29; Pirenne, 1990: 91, 96-110, 151 ve 157). Ancak, ekonomik yapının Osmanlı'ya oranla daha güçlü olması Avrupa halklarının yaşam kalitesine/refahına yansımıyordu. Örneğin, W. Marx Neşri'nde, Kamu Yararı/Refahı (Public Benefit, Common Good ya da Common Weal) anlamına gelen "Commyrn Profette" (Common Profit) kavramına rastlıyoruz. Henry VI (1422-1461) döneminde 1450 tarihinde yaşanan Jack Cade ayaklanmasından sonra bu kavramın kullanımı yaygınlaşmıştır. Kroniğin verdiği bilgiye göre, ayaklanmanın da sebebi olarak, uzun zamandır Kralın meclisi tarafından kuraldışı yönetilen İngiltere'de "Kamu Refahı" (Commyrn Profette) azalmış, yüksek vergiler ve lordların baskıları yüzünden halk çiftlik yaşamını idame ettiremez hale gelmişti.¹⁸ Bu bilgiler, Avrupalı idarecilerin kamu refahına Osmanlılar kadar önem vermediğini göstermektedir.

¹⁷ Bu konuda diğer yorumlar için bkz; Tabakoğlu (age: 143); İnalçık (2000: 83). Ayrıca, 1487 tarihli Hüdavendigâr Livası Kanunnamesinde geçen; "Ez'af-ı reyaya himayet olunmak emr-i müstahsendir" ifadesi, Osmanlı refah anlayışının bugünkü anlamda kuru bir maddecilik olmadığını göstermektedir. Bkz; Barkan (1943a: 2).

¹⁸ "...longe tyme befor the reame of Engelonde wasse oute of rule and gouernaunce and ruled be (by) vnttrue counsell, wherfor the commyrn profette was sore hurte and decresed so hat þe commyrn peple, with sore taxes and sore talages and oper oppressiones done be (by) lordes and other, myght not live be (by) thaire husbondry and handverke..." (An English Chronicle, 2003: XCVIII-XCIX). Aslında İngiltere yönetimindeki bu zafiyet Richard II döneminde de mevcuttu. Kronikçi Walsingham'a göre parlamento

Şunu belirtmek gerekir ki, Avrupa bu dönemlerde toprak faktörü yanında ekonomik yapıya biçim veren diğer ekonomik kaynaklar/faktörler açısından da Osmanlı'dan daha üstündür. Örneğin Avrupa; nüfus, sermaye stoku, teknoloji ve enerji kapasitesi bakımından Osmanlı'nın en az 4-5 katıdır (Genç, age: 39). Osmanlı ve Avrupa ekonomik yapıları, yapıyı oluşturan unsurlar olan ziraat, sanayi ve ticaret sektörleri kapsamında incelenecektir. Bu karşılaştırmaların başında, her iki ekonominin yapısını büyük oranda etkileyen toprak sistemleri, ayrıntılı biçimde zirai yapı içerisinde irdelenecektir.

2.1. Ziraat

Osmanlı ve Avrupa'nın zirai yapıları; yapının en önemli unsuru olan toprağın yönetimi ile tarım-hayvancılık konuları çerçevesinde karşılaştırılacaktır.

2.1.1. Toprak Rejimi: Tımar Sistemi ve Feodal Sistem

Feodalite ve Tımar Sistemi karşılaştırması yapılırken bir gerçeği akıldan tutmak yerinde olacaktır. Aslında feodalite, Geç Ortaçağ'da öncesine göre daha güçlü ve daha yaygın değildir. Örneğin feodal beyin köle işgücü (serf) çalıştırma vb. hakları ya da üstünlükleri XII. Yüzyıldan itibaren -ticaretin gelişmesi ve şehirlerin oluşmasıyla- Avrupa'nın çoğu yerinde artık tam anlamıyla geçerli değildi. Flandra'da serflik XIII. Yüzyıldan itibaren hemen hemen rastlanmayan bir olguydu. XIII. Yüzyılda sıkça gerçekleşen azatlar da feodal toplumun sınırlarını zorlamaktaydı. Bununla birlikte, Avrupa'da ticaret yollarının geçmediği yerlerde serflik sistemi hala devam ediyordu (Pirenne, 1990: 154-155)¹⁹. Ayrıca, geniş Osmanlı ve Avrupa topraklarının hepsinde homojen ve tek bir toprak sisteminden bahsedemeyiz. Üstelik Tımar Sistemi Osmanlı Erken Dönemi'nde henüz kurumsallaşmaya başlamıştı. Bu sistemin klasik çağı en erken, Mehmet II döneminden itibaren başlatılabilir. İki sistem arasında tarihsel bir karşılaştırma yaparken incelenen dönemde bunların nerelerde nasıl algılandığı çok önemlidir. Çünkü farklı zamanlar ve mekânlar, farklı koşullar ve nitelikler meydana getirecektir. Bu nedenle, Tımar Sistemi ve Feodal Sistem karşılaştırması yapılırken iki sistemin de XIV. ve XV. yüzyıllarda farklı aşamalarda oldukları; Tımar Sistemi yerleşmeye başlarken, Feodal Sistem'in zaten ortadan kaybolmaya yüz tuttuğu bir dönemi ele

tarafından yapılan kanunlar etkili değildi. Çünkü kanunlar, Richard II ya da özel meclisi tarafından ya değiştiriliyor ya da lağv ediliyordu (Gransden, 1996: 138).

¹⁹ Henri See (age: 21), bu dönemde serfler arasında müteşebbislerden hatta daha üst sınıfların safına geçenlerden bahseder.

aldığımızı unutmamalıyız. Bu durum iki sistemi mutlak anlamda karşılaştırmayı güçleştirmektedir. Bu sebeple her iki sistem de XIV. ve XV. asırlar için genel hatlarıyla mukayese edilecektir.

Osmanlı Erken Dönemi'nde ekonominin temel kaynağı topraktır ve Selçuklu İktâ Sistemi'nin²⁰ devamı olan Tımar Sistemi uygulanmaktadır. Anadolu Selçukluları küçük ikta sistemini yaygınlaştırmışlar, Osmanlılar da küçük sipahi tımarını artırarak toprak sisteminin temelini oluşturmuşlardır. Sipahi tımarları Murat I'den (1360-1389) itibaren küçültülmüş, Mehmet II (1451-1481) döneminde ise Tımar Sistemi daha kurumsal hale getirilmiştir (Barkan, 1980b: 805).²¹

Osmanlı'da toprak rejimi üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar miri arazi²², mülk'arazi ve vakıf arazidir. Miri arazinin en büyük kısmını dirlik toprakları (has, zeamet ve tımar) oluşturmaktadır. Osmanlı toprak sisteminin büyük bir kısmını oluşturan tımarlar, genellikle ileri gelen askerlere ve asker-idarecilere verilirdi.²³ Tımar sisteminde devlet doğrudan vergi toplama yükünden kurtulmuş ve askeri harcamalarına kaynak oluşturmuştur. Devletin yerinden yönetim mantığıyla öşür ve çift resmi gibi vergileri aldığı sistemin özünü oluşturan esas çiftlikler burada sipahi tımarı içerisinde yer alan reaya çiftlikleridir (Barkan, 1979: 392). Mülk arazi, Müslümanlara ve Gayri-Müslimlere ait olan topraklardır. Vakıf arazi ise gelirleri kişiler ya da devlet tarafından hayır kurumlarına bırakılan topraklardır.

²⁰ İslam devletlerinin önemli kurumlarından biri olan İktâ Sistemi'nin tarihi, Hz. Muhammed'in dönemine kadar gitmektedir. Bu dönemde topraklar kişilere işletilmek üzere sınırlı bir mülkiyetle verilmekte/ikta edilmekte idi. Selçuklular ordunun toprağa bağlanması amacıyla, göçebelere toprak verip "askeri iktaları" genişletmeyi amaçlamışlar, ayrıca ikta sistemine çeşitli yenilikler de getirmişlerdir (Kucur, 2000: 47-49; Tabakoğlu, age: 107-111 ve İlgen, Kasım 2001-Ocak 2002: 3-6).

²¹ Tımar sistemini tapu tahrir kayıtları ve kroniklere dayanarak Murat I, Orhan Gazi hatta Osman Gazi dönemine kadar götüren Beldiceanu'nun konu üzerine tartışmaları için bkz; Beldiceanu (1985: 15-19). Vefik Sayın da (1999: s. 23), tımar ve zeamet sisteminin Orhan Bey zamanında başladığından bahseder.

²² Miri arazi ifadesi genelde, Osmanlı'nın neredeyse tüm toprakları için alınır. Oysa Osmanlı topraklarının hepsi kamuya ait değildi; aynı zamanda özel mülkiyet de söz konusu idi. Örneğin, Osmanlı padişahları temlikler de vermişlerdir (BOA, AE. SMMD II, Nr: 33/a, H. 886/ M. 1481-82; Hadidi, 1991: 60; Oruç Bey, age: 80 ve Barkan, 1980f: 249-266). İnalçık'ın (1993: 3 ve 25) belirttiği gibi, miri arazi tüm tarım topraklarını kapsamamaktadır; yalnızca hububat ziraatı yapılan yani tarla olarak kullanılan arazi miridir. Bağ ve bahçeler özel mülk statüsündedir. Osmanlı'da genel kaide şudur: "*Sapan girip ziraat olunan yerler mülk olmaz*".

²³ Tabii ki tımarların hepsi askeri sınıfa veriliyor değildi. 1431 tarihli Arvanid tahrir defterine göre, kadınlara, imamlara ve piskoposlara da tımar tevcih edildiğini görüyoruz (İnalçık, 1987: XXIV, XXVI, 19, 23 ve 99). Karşılaştırmız; Cvetkova (1977: 40). Ayrıca, doğrudan askeri yükümlülüğü olmayan defterdar, asesbaşı (güvenlikçi), korucu, balıkcı, muhtesip, imrahor vb. sivil görevlilere yapılan tımar tevcihleri için bkz; Beldiceanu (age: 34-42).

Anadolu Selçuklularının son zamanlarında İktisat sisteminde bozulma görülmüş ve topraklardan bir kısmı özel mülk ve/veya vakıf haline dönüşmüştü.²⁴ Osmanlı'da ise toprak az sayıda özel mülkiyet istisnaları dışında miri idi (devlete aitti).²⁵ Osmanlılar Mehmet II dönemine kadar Balkanlar'da fethettikleri yerlerde toprağı feodal beylerden alıp miri araziye kaydetmişlerdir. Bu topraklar genellikle eskiden üzerinde köle olarak çalışanlara kiralanmıştı. Böylece merkezi yönetim ve denetim yeniden sağlanıyor ve büyük toprak mülkiyetleri engellenmiş oluyordu. Özellikle Mehmet II döneminde Anadolu ve Trakya'da birçok mülkün ve vakıf toprağının tekrar miri hale çevrildiğini biliyoruz (Barkan, 1980c: 287; Tabakoğlu, age: 217-218).

İstanbul'un fethine kadar, Osmanlı idare teşkilatı Selçuklu ve İlhanlılar'ın teşkilat yapısına göre tesis edilmiş ve daha çok Türk asıllı bir bürokratikleşme oluşmuştur. XV. yüzyıl sonrasında devşirme unsurlar olan Kapı Kulları'nın idari sistemde dolayısıyla tımar sisteminde de daha fazla yer alması (bürokrasinin kozmopolitleşmesi), aslında diğer büyük imparatorluklarda da görülen bir realitedir (Barkan, 1942: 282).²⁶ Tımar sistemin çözüldüğünün nasıl gerçekleştiği tartışmaları²⁷ bir yana, bu sistemin XVI. yüzyıldan sonra gittikçe yavaşladığı ve Tanzimat'tan sonra iç güvenliği sağlamak amacıyla kullanıldığı ve ateşli silah kullanan askerlerin artmasıyla tımarlıların giderek eski önemlerini yitirdikleri araştırmacıların ortak bilgisidir.²⁸

²⁴ Feodal sistemin Selçuklularda görülmediği ve fakat Moğolların aşırı baskıları sebebiyle çözümlenme döneminde feodal parçalanmaya doğru gidildiği görüşü konusunda bkz; Cahen (Ekim 1955-Temmuz 1956: 348-58).

²⁵ Braudel (1990: 47), bu konuda aynı fikirde değildir. Ona göre, XIV. asırda Osmanlılar köleci, feodal ve senyöriyalı. Topraklar sürekli olarak ve devletin her türlü denetiminin dışında alınıp satılmaktaydı.

²⁶ Uzunçarşılı (1978: 67 ve 69), Osmanlı'nın maliye teşkilatını İlhanlılardan; İlhanlılar'ın da Büyük Selçuklulardan aldığını yazar.

²⁷ Kronikler tımar sistemindeki bozulmayı önceden haber verir gibidirler: "*İlerü (eski) zamanda, Sultan Murad zamanında (Hüdavendigâr) padişah kull, padişah kull oğlu olmaya, kapudan vazife ve tımar itmezlerdi. Şimdiki zamanda (Mehmet II dönemi) kastediliyor kuldun kapuda yuvalar ziyade olmuştur. Yabandan gelenin rağbeti ziyadedür. Anun için ilerü (eski) zamandaki bereket yoktur. Andan hüner ehline dahi rağbet az kalmışdur*" (Giese, age: 102; Anonim Osmanlı, age: 112). Ayrıca bkz; Barkan (1970: 557-607); Pamuk (2000: 140); Tabakoğlu (age: 225) ve Akdag (1950: 358-359).

²⁸ Tımar sisteminin kesin olarak kaldırıldığına dair herhangi bir arşiv kaydı bulunamamıştır. Tanzimat fermanında da yed-i vahid ve iltizam sisteminin kötülüklerinden ve kaldırıldığından bahsedilmesine karşın, tımara dair herhangi bir açıklama yoktur (*Düstur*, I. Tertip, C: 1, 1289, s. 4-7). Zaten tımar sisteminin kendisi zamana ve değişime ayak uyduramamıştır. Bununla birlikte, Tanzimat'ın son dönemlerinde dahi bazı yörelerde tımar tevcihlerinin yapıldığını bilmekteyiz. Bkz; BOA, A.MKT.NZD 407/41 Hicri 1278/ M. 1861-62; MAD Nr: 8841, Madde: 97 ve 233, Hicri 1289/ M. 1872-73; Y.PRK.UM 4/80, Hicri 1298/ M. 1880-81. Halep'e ait bir defterde; bir dilekçe üzerine "... *eshab-ı zeamet ve tımarattan vefat edenlerin zeamet ve tımarlarına mukabil mahdunlarına birer miktar ba kaydı hayat maaş tahsisi...*" yapıldığı belirtilmekte ancak, bunun "... *tımarlı alayında ifayı hizmet edenlere münhasır olduğu...*" hatırlatılmaktadır (BOA, MAD 8841, madde 233, s. 52). Tabii ki bu tevcihler, tımar sisteminin hala eski sistem gibi devam ettiği ve aynı önemi haiz olduğu anlamına gelmemekte; geniş bir coğrafi

Osmanlı'daki sınıf ilişkileri, geçmişi sebebiyle Ortaçağ Avrupa feodalitesinden farklıdır. Osmanlı'daki köylüyü toprağa bağlayan şartlar dikkate alındığında, bu bağlılık toprağın mülkiyetine sahip feodal beye olan bağlılık (Pirenne, 2007: 21) gibi değil; *devlet sisteminin* zorunlu bir sonucuydu (Barkan, 1980d: 683). Feodalite sisteminde serf, adeta toprağın demirbaşı durumundaydı; toprakla alınır satılırdı. Tımar sisteminde ise böyle bir uygulama yer almıyordu. Şu bir gerçek ki, serfin hayatı reayadan daha ucuzdu ve lordun insafı altında yaşıyordu (Bailey, 2002: 32-33; Coulton, 1989: 437; Heaton, age: 90; Tabakoğlu, age: 219-220).

Osmanlı'da vergi tahriri aşamasında, tahrir emini ve kaza kadısı önünde küçük-büyük tımarlıların ve diğer büyük dirlik sahiplerinin toplanacakları yasalarla belirlenmiştir. Böylece tımar sistemi içerisindeki vergi kaynakları kaydedilirken mümkün olduğu kadar kayıt dışının önüne geçilmek istenmiştir. Oysa aynı dönemde Avrupa toprak hukukuna böyle bir yasa ya da hüküm çok yabancıdır (Beldiceanu, age: 100-101).

Tımar sistemini feodal üretim tarzından ayıran bir diğer durum da mülkiyet ve miras konularıdır. Tımarlı sipahi devlet mülkünde, feodal bey ise özel mülkünde ikamet etmektedir. Tımarın babadan oğula geçmesi ise Murat I döneminde yasallaşmıştır (Akgündüz, 1990: 258). Tımarın oğullara intikali halinde tayinin başlangıç haddine dönülmesi (kılıç miktarı²⁹), terfi imkânlarının ayrı derecelere belirlenmiş olması, devletin vergi toplama ve adli takibi kadı yoluyla yürütmesi, tımarların sık sık el değiştirmesi ve büyük tımarların (has ve zeamet) devşirme yöneticilerin elinde olması gibi sebepler Tımarlı Sipahilerin; vergiyi kendi adına toplayabilen ve özel mülkünde oturan Feodal Beyler gibi güçlenmesini engellemiştir (Barkan, 1980a: 885-889; Barkan, 1980c: 287-88).³⁰ Feodal sistemde aile mülklerinin nesiller boyu büyümesi sonucu ise Kral'ın otoritesi -Osmanlı Padişahının aksine- zayıflamıştır (Pirenne, 2007: 16-17).

alana sahip olan Osmanlı'nın aynı dönemde farklı uygulamalara sahne olabileceği gerçeğine örnek teşkil etmektedir.

²⁹ Kılıç hakkının (tımar rezervinin) konusu sadece toprak mülkü değildir. Örneğin, değirmen, bostan, meyve ağaçları, çayır, dalyan vb alanlar da kılıç hakkı içerisinde olabiliyordu. Beldiceanu'ya göre tımarlı sipahi kılıç yerini dört yöntemle değerlendirebilirdi. Bunlar reyanın yükümlülüğü olan angaryalar, tapu resmi karşılığında reayaya devir, ortakçılık ve iltizama vermektir (Beldiceanu, age: 49-58). Sipahinin mahsulünü ambarına taşıma angaryası, reaya üzerine *bid'at-ı marufedir* (bilinen bir bidattır). Ancak Hüdavendigâr Kanunnamesinde bu taşıma süresinin bir günlük mesafeden fazla olması durumunda reayaya böyle bir teklifin yapılmaması emrolunmuştur (Barkan, 1943a: 3).

³⁰ Beldiceanu'ya (age: 71) göre, Mehmet II döneminden sonra devlet Anadolu'daki eski mülk sahiplerinin baskılarına dayanamayarak sipahileri miras yoluyla geçen tımarlar ve miras konusu olmayan tımarlar biçiminde iki kategoriye ayırmıştır. Yazar, bu uygulamanın XV. asrın sonunda başlayıp Selim II döneminde gelişmiş olabileceğini belirtiyor.

Bununla birlikte, Tımar Sistemi içerisinde istisnai bir görünüm oluşturan "ortakçı kullar" uygulamasından bahsetmek gerekir. Avrupa'daki esir/servaj sistemini andıran bu uygulama, XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başlarında İstanbul, Bursa ve Edirne gibi bölgelerde gözlenmiştir. Servaj sisteminde, esirler müstakil çiftçiler şeklinde küçük toprak parçalarına yerleştirilmektedir. Böylece, serbest çalışma imkânı bulan esirlerle feodal beyler arasında bir nevi ortaklık ilişkileri doğmaktadır. Ortakçılık sisteminde de Servaj sisteminde olduğu gibi küçük çiftlikler mevcuttur. Bu kul işletmeleri, genelde padişah haslarında ve bazı büyük vezirlerin emlak ve vakıfları içinde bulunmaktadır. Bu sebeple, Osmanlı'daki kulluklar, devlet eliyle teşkil edilen servaj sisteminin saf şeklini göstermektedir (Barkan, 1980d: 665-666; aynı yazar, 1942: 303). Ortakçı-kul sistemi, XVI. asrın ortalarına doğru kaybolmuştur. Örneğin, İstanbul Haslar kazasının 1530 tarihli nüfus ve vergi tahriri defterlerinde artık ortakçı-kul olarak kayıtlı kimse bulunmamaktadır (Barkan, 1980e: 717).

Görüldüğü üzere bir ekonomide uygulanan toprak sistemi; üretim birimleri ve biçimleri, mülkiyet yapısı ve sınıf yapısı üzerindeki etkileriyle zirai yapıyı belirlemektedir. Merkezin sürekli kontrolü altında teşkilatlı bir biçimde işleyen ve devlet mülkiyetini esas alan Tımar Sistemi sayesinde Osmanlı zirai yapısı Erken Dönem'in sonuna doğru daha da kurumsallaşmış ve güçlenmiştir. Merkezin kontrolü dışında işleyen Feodal Sistem ise Avrupa zirai yapısını daha esnek ve değişime açık kılmıştır. Nitekim Geç Ortaçağ'ın sonuna doğru feodal sistemin zayıflayıp Kralların otoriteyi eline geçirmesi ve ticaretin gelişmesiyle Feodal Beylerin zirai yapı üzerindeki egemenlikleri son bulmuştur.

Tımar sistemi ve Feodal sistem arasında yukarıda sayılan önemli farklılıklar olmasına rağmen, Ortakçı Kullar sistemi dikkate alındığında Osmanlı ve Avrupa; toprağa bağlı üretim, katı sosyal tabaka ve üretim biçimi açısından benzeşmektedir. Akdağ, Bizans ve Osmanlı üretim yöntemlerinin benzerliğinden bahseder (Akdağ, 1979a: 474). Cvetkova, Ortaçağ Balkan ve Bizans devletlerinin hakim toplumsal ve iktisadi ilişkiler açısından Osmanlı ile benzeştiğini ifade eder (Cvetkova, age: 39). Tabakoğlu da, aynı coğrafi bölgede yaşayan toplumların benzer iktisadi olayları tecrübe ettiklerini ve benzer kurumlar oluşturduklarını vurgulamıştır. Örneğin, Anadolu yarımadası ilkçağlardan beri transit ticaret bölgesi olma özelliğini sürdürmüş ve buradaki (farklı) toplumlar (benzer biçimde) transit ticareti kolaylaştırıcı tedbirler almışlardır (Tabakoğlu, age: 35). Dolayısıyla, aynı toplumun farklı dönemlerindeki benzerliğinden ziyade aynı dönemde farklı toplumların daha çok benzeştiğini söyleyebiliriz. Bu durum, zamanın birleştirici rolünü ortaya

koymaktadır. Çalışmamızın ilerleyen bölümleri de zamanın bu rolüne şahitlik etmektedir.

2.1.2. Tarım ve Hayvancılık

Osmanlı zirai üretimi, *ekicilik*, *bağcılık* ve *hayvancılığa* dayanıyordu. Hâkim üretim birimi tipi olan küçük zirai işletmelerde genelde hububat üretimi yapılmaktaydı. Bunun yanında pirinç ve pamuk ziraatı da önemli idi. Selçuklular döneminden beri şehirlerin etrafında yürütülen bağcılık, bahçecilik ve sebzeçilik faaliyetleri devam ediyordu. Tarım ürünlerinin arz ve talep esnekliklerinin düşük olmasından dolayı üretimdeki bir azalış fiyatta oldukça yüksek artışa sebep oluyordu. Bu sebeple devlet buğday ve zeytinyağı gibi ürünlerin ihraçlarına yasaklar koymuş ve fiyatların istikrarlı bir şekilde seyretmesini sağlamaya çalışmıştır (Tabakoğlu, age: 237-239).

Osmanlı'da hayvancılık da önemli bir üretim faaliyeti alanıydı. Konargöçerlerin Orta ve Batı Anadolu'ya doğru yayılmalarıyla, mera hayvancılığı daha da önemli bir sektör haline gelmişti. Dolayısıyla XIV. asırda özellikle Marmara ve Ege çevresinde hayvancılık ve tarımda bir canlanma yaşanıyordu. Balıkesir, Manisa, Aydın, İzmit ve Uludağ çevreleri önemli koyunculuk alanları idi. Çiftlik hayvancılığı tarımsal üretimden daha kârlı bir faaliyet alanıydı. Deri ve dokuma sanayilerinin gelişmesi, büyük şehirlerin et tüketim merkezleri olması ve ordunun et ihtiyacı gibi sebeplerle hayvancılık kârlı bir iş alanı haline gelmişti (Akdağ, 1979a: 449; aynı yazar, 1979b: 198-199 ve 200-202).

Osmanlı vergi kayıtlarını kullanarak Erken Dönem'de hangi ürünlerin yetiştirildiğini öğrenebiliriz. Bu dönemde zirai üretim (tarım-hayvancılık) ve toprak üzerinden alınan başlıca vergiler; başta hububat öşürleri (arpa, buğday, yulaf, çavdar vs.) olmak üzere asiyap resmi, ağnam resmi, çift resmi ve çift bozan resmidir.³¹ Hububat öşrü dışında ürün üzerinden alınan diğer vergiler ise öşr-i bostan (kavun, karpuz vs.), öşr-i penbe (pamuk), öşr-i bağ (üzüm bağı), öşr-i kovan (bal), öşr-i harir (ipek), öşr-i meyve ve öşr-i keten vb. vergilerdir.³²

³¹ BOA, AE. SMRD II, 12 (Tarihsiz); AE. SMMD II, Nr: 60, H. 880/M. 1475-76; AE. SMMD II, Nr: 54, H. 855/M. 1451-52

³² BOA, AE. SMMD II, Nr: 54, H. 855/M. 1451-52; AE. SMMD II, Nr: 5, H. 859/M. 1454-55; MAD Nr: 232, H. 871/M. 1466-67; MAD Nr: 5, H. 872/M. 1467-68; AE. SMMD II, Nr: 60, H:880/M. 1475-76.

Ürün üzerinden alınan diğer vergiler, adet-i ağnam gibi konusu hayvancılık olanlardır. Bunlar, otlak resmi, yaylak-kışlak resmi ve ağıl resimleridir.³³

Geç Ortaçağ'da Avrupa zirai üretimi de Osmanlı'dakine benzerdi. Hububat yetiştiriciliği önemli bir faaliyet alanıydı. Ancak, İleri Ortaçağ'da başlayan ağır saban, üçlü tarla rotasyonu ve yeni at koşum sistemi gibi teknolojik yenilikler, tarım sektöründe Avrupa'yı Osmanlı'dan daha üstün kılıyordu. Avrupa'da da belli bölgeler belirli malların üretiminde uzmanlaşmıştı. Örneğin İngiltere'de yün üretimi ve ticareti ülkenin zenginliğini temsil ediyordu (Güran, age: 51-53; Postan, age: 209-210). Ayrıca, Geç Ortaçağ'da daha yüksek kazanç getiren bağcılık faaliyetleri artmış ve bunun yanında keten, kendir ve boya imalatı da genişlemişti (Güran, age: 71-73).

Avrupa'da da öşre benzer biçimde ürün üzerinden *tithe* (*ondalık*) vergisi alınmaktaydı. Bu vergi genellikle ürün desteleri topraktan kaldırılmadan önce alınırdı (Pounds, 1974: 192, ve 198-199; Coulton, age: 127 ve 295). Ondalık vergi; buğday, sebze, keten ve kenevir, şarap, yağ ve kümes hayvancılığı gibi zirai üretim konularından alınırdı (Palamut, 1987: 69). Ayrıca, zirai sistemde, serfler buğdaylarını lordun değirmeninde öğütmek zorundaydılar.³⁴ Osmanlı uygulamasındaki Çift Bozan resmine benzer biçimde Feodal Beyin malikânesinde alınmakta olan bir başka vergi de *Capitage* (veya *Chevage*) idi. Bu vergi, genellikle malikaneyi terk eden (göç eden) erkeklerden almıyordu. Dolayısıyla Chevage aslında, malikânenin sermaye varlığındaki (işçi) azalmayı telafi etmek amacıyla alınan bir vergi idi (Bailey, age: 32-33).

2.2. Sanayi

Osmanlı sanayisi daha çok tarıma ve hayvancılığa bağlı olan imalatlara dayanıyordu. Bunların başında *pamuklu, yünlü, ipekli dokumalar ve deri imalatı* geliyordu. Pamuk, keten, kenevir gibi bitkiler hammadde olarak Anadolu'nun birçok şehrinde kullanılıyordu. Ege çevresi, Isparta-Akşehir, Afyon, Halep, Şam ve Antep yörelerinde yoğun biçimde pamuklu dokumacılıkla uğraşılıyordu. Yünlü kumaş üreten yerlerin başında Ankara ve çevresi geliyordu. Bursa ise ipekli dokuma merkezi idi. XV. yüzyılda Bursa, özellikle İran ipeklilerinin Avrupa'ya aktarıldığı bir antrepo olması yanında kumaş dokumacılığı ve öteki zanaatlarda da oldukça gelişmişti. Ham ipek ve ipekli dokuma sanayilerinin

³³ BOA, MAD Nr: 5, H. 872/ M. 1467-68; Beldiceanu (age: 60). Ayrıca bkz; Barkan (1943a: 3); aynı yazar (1943b: 390-91).

³⁴ Pirenne (1990: 141), feodal beylerin bu ayrıcalıklarının XII. Yüzyıldan itibaren ticaretin genişlemesi ve tüccarların güçlenmesiyle birlikte genel olarak ortadan kaybolduğunu belirtmektedir.

yoğunlaştığı diğer yerler; Amasya, İstanbul, Mardin ve Diyarbakır'dı. Konya ve Karaman'da eskiden beri büyük ölçüde Ortadoğu'dan Çin'e kadar dış talebi olan kaliteli halılar üretiliyordu. Deri imalatında ise, İstanbul, Edirne, Ankara, Bursa, Kayseri ve Konya gibi şehirler önceliğe sahipti (Parmaksızoğlu, age: 23; İnalçık, 1960: 51 ve 61; Tabakoğlu, age: 247-249; Akdağ, 1979b: 210-217).

Ayrıca, birçok şehirde maden imalatı yapılıyordu. Örneğin, Foça, Ulubat, Kütahya ve sair yerlerde şap madenleri; Bilecik, Samako'da demir madenleri; Amasya, Üsküp ve Selanik'de gümüş; Kastamonu ve Gümüşhane'de bakır madenleri işletilmekteydi. İznik ve Kütahya'da çini imalathaneleri vardı. Bütün bu imalat işleri yanında, büyük miktarda yan sanayi üretimini doğuran Osmanlı donanması için kereste, yelken bezi, gemi halatı ve gemi demiri gibi imalatları da saymamız gerekir (Uzunçarşılı, 1983: 681-689; Tabakoğlu, age: 253-255; Akdağ, 1979b: 211; Neşri, 1987: 576-77 ve 808-809; Aşıkpaşazade, 1332: 104; Aşıkpaşaoğlu, 1985: 100).

Avrupa, imalat alanında Osmanlıya oranla İleri Ortaçağ'dan başlayan bir *teknoloji üretimi* üstünlüğüne sahipti. XIV. ve XV. yüzyıllarda, XIII. yüzyıla oranla, genel olarak Avrupa'da kent ve ülke ekonomisinde himayecilik daha fazla idi ve esnaf kent ekonomisindeki egemenliğini sürdürüyordu. Tabii ki XVI. yüzyıl öncesinde fabrikaya benzer büyük bir üretim birimi henüz söz konusu değildi. Bununla beraber, İleri Ortaçağ'da kırsal nitelikli bazı dallar dışında sanayi büyük ölçüde şehre özgü iktisadi bir faaliyet alanı haline gelmişti. Avrupa'da XIV. yüzyıla doğru hava tazyikli modern demir ocaklarının ilk örnekleri ortaya çıktı. XIV. yüzyılın başlarında ateşli toplar, mekanik saatler üretilmeye başlandı. Aynı yüzyıl içerisinde gemi büyüklükleri 75 tondan 300 tona yükseldi. Manyetik pusula ve haritacılık alanında gelişmeler yaşandı. XV. yüzyılda tam yelkenli gemiler inşa edilmeye başlandı. Bu gelişmeler gemilerin sermaye malı olarak yaygın biçimde kullanılmasına yol açmıştı. Başka bir gelişme, yüksek baskı tekniğiyle matbaa kullanımının yaygınlaşmasıydı (Kal'a, 1998: 65; Güran, age: 54-55 ve 66-67; Pirenne, 2007: 235 ve 242-244). Geç Ortaçağ'da sermaye fiyatının ucuzlamasıyla sermaye yoğun üretim ve teknoloji uygulamaları artmıştı. Dolayısıyla Geç Ortaçağ, sermaye yoğun sektörlerin geliştiği yüksek teknolojili bir dönemdi. Teknoloji, kaliteli üretimi de beraberinde getirmişti. Diğer yandan, işgücünün mobil olması da, icatların Avrupa'nın her yerinde kullanılabilir olmasını sağlamıştı (Pamuk, 2007: 309-310).

Ortaçağ Avrupa'sında imalat, Osmanlı'da olduğu gibi kalfa ve çırakların yardımıyla üretim yapan ustalar yoluyla gerçekleşiyordu. Veba salgınından sonra genel anlamda nihai mamullerin talebi azalmıştı. Bu dönemde loncalar talebe göre nispi olarak fazla olan arzı kontrol etmek üzere denetimlerini sıklaştırdılar. Artık üretim daha sınırlı, mesleğe giriş ve çalışma şartları da daha zordu. Geç Ortaçağ'da önemli bir gelişme de, özellikle İngiltere'de XV. yüzyıldan itibaren dokuma sanayiinin büyük ölçüde, demir ve madeni eşya sanayiinin de sınırlı ölçüde kırsal bölgelere kayması idi. Güran, bu üretim-mekân kaymasına sebep olarak, kırdaki ucuz işgücü, vergi yokluğu, sınırlı kontrol ve su gücüyle çalışan makinelerin varlığı gibi unsurları saymaktadır. Geç Ortaçağ'ın imalat alanındaki belki de bu en önemli gelişme, yeni bir üretim şeklini de doğurmuştu. Bu dönemde, kırdaki esnafın imalatını pazara sunan ve ona hammadde sağlayan yeni bir tüccar-sermayedar sınıfı ortaya çıktı. Sonuçta, esnafın tüccar için çalıştığı, tüccarın da esnafa yaptığı iş için *parça başına ücret* ödediği *putting-out sistemi* doğmuştu. Esnafın her aşamada tüccar-kapitaliste muhtaç olduğu bu üretim sistemi her açıdan sömürüye açıktı (Güran, age: 73-75; Pirenne, 2007: 240; See, age: 30).³⁵

Osmanlı sistemini Batı'dan ayıran en önemli özelliklerinin başında belki de ahilik anlayışı/kurumu³⁶ gelmektedir. Avrupa'da ticari ve mali kapitalizmin yerleşmesinde burjuva sınıfının ve anlayışının oluşması önemli bir etken olurken, Osmanlı'da ekonomik hayatı büyük ölçüde ahilik zihniyeti yönlendirmiştir. Ahilerin siyasetteki gücüne bariz bir örnek, Murat I'in ahilerin ittifakıyla hükümdar olmasıdır (Özcan, 2007: XXIII). Tabakoğlu'nun deyimiyle, Ahiler Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda "gaziler, abdallar ve bacılarla birlikte" önemli bir rol üstlenmiş olmalıdır (Tabakoğlu, age: 121). Braudel'e göre de Osmanlı ilk atılımlarını ve temellerini savaşçı esnaf birlikleri dediği ahilere borçludur (Braudel, 1990: 4). Ayrıca, Osman Gazi'nin kayınpederi olan Şeyh Edebalı'nın de nüfuzlu bir Ahi Şefi olduğuna dair kanıtlar mevcuttur (Barkan, 1942: 288). Şunu da belirtelim ki, Ahilik anlayışı sadece sinai ve ticari yapıyı değil aynı zamanda zirai yapıyı da etkilemiştir. Bu teşkilatı, yalnızca şehirlere özgü mesleki bir teşkilat olarak algılamamak gerekir. Ahilerin büyük bir kısmı köylere yerleşmiş ve ziraatla uğraşmışlardır (Barkan, 1942: 289; Tabakoğlu, age: 118-121).

³⁵ İngiltere'de üretimin kırsala kayması konusunda ayrıca bkz; EHD (age: 933 ve 941).

³⁶ X. Asırdan itibaren birlik-teşkilat şekline dönüşen Arap-İslam kökenli *fütüvvet* anlayışının, Selçuklu ve Osmanlı'daki uzantısını *ahi teşkilatı* oluşturuyordu. Ahi teşkilatı, fütüvvet teşkilatını model alarak devlet destekli ekonomik (özellikle esnafa ait) faaliyetleri belirli bir organizasyon içerisinde yürütmek üzere Ahi Evren tarafından XIII. Asırda kurulmuştu (Tabakoğlu, age: 118-119; Kal'a, age: 20-21, 32-33 ve 62).

Akdağ, XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı sanayisinin Avrupa sanayisine yetişememesini, Osmanlı esnaf birliğinin ortaçağ kurallarına bağlı kalmasına ve Osmanlı pazar sisteminin de serbest gelişmeyi engelleyici bir karaktere sahip olmasına bağlar (Akdağ, 1979b: 218). Öyle ki, XV. ve XVI. yüzyıllara ait terekelerde zengin sınıf içerisinde zanaatkâr ve dükkân işletmecilerinin sayısı oldukça azdır (İnalçık, 1954: 57 ve 61). Avrupa'da da durum benzerdir; Geç Ortaçağ'ın sonlarında şehirli esnaf ekonomik açıdan zayıftır. Bunun yanında, XIV. yüzyılın sonuna doğru bazı Avrupa şehirlerinde esnaf loncalarının da burjuva ile birlikte şehir yönetimine katıldıklarını belirtelim (Güran, age: 68; Pirenne, 2007: 225). Benzer biçimde, Ahiler de kimi zaman konjonktür gereği ya da devletin bilgisi dahilinde şehir yönetimini ele geçirebiliyorlardı.³⁷ Haçlı seferlerinden sonra Avrupa'da korporasyonların oluşmasında İslam esnaf birliklerinin etkisinin olduğu kabul edilmekle birlikte, bu korporasyonların özerk yapılarıyla Ortaçağ Avrupa kentlerinin kurucuları olduklarını ancak, İslam esnaf birliklerinin ise devlete bağlı yarı özerk kurumlar olduklarını da burada hatırlatmak gerekir (Tabakoğlu, age: 120).

Avrupa'da loncalar, Selçuklu ve Osmanlı'da olduğu gibi dini törelerin icrası, sosyal yardımlaşma, fiyatların düzenlenmesi, üyelerin mesleki eğitimleri, kalite kontrolü, üyeler arasındaki rekabetin önlenmesi ve sair görevleri yerine getiriyordu. Ancak bu teşkilatların çıkış noktaları Avrupa ile Osmanlı'da aynı değildi. Osmanlı'da esnaf teşkilatının tarihi, Ahi geleneğine yaslanmaktadır. Avrupa'da ise esnaf loncalarının dinsel eğilimleri ve dayanışma amaçları yanında, tüccarların ekonomik ve siyasi güçlerine karşı tepki olarak ortaya çıktığı düşünülür (Güran, age: 67; Pirenne, 2007: 201; Kal'a, age: 24).³⁸

Sonuç olarak, esnaf Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da da şehir ekonomisinin çekirdeğini oluşturuyordu. Nitekim Mehmet II, Larende ve Konya'dan İstanbul'a *ehl-i sanayiden* evler sürdürmüştü (Neşri, 1987: 782-783; Hadidi, age: 281). Bu tercihin sebebi tabii ki esnafın ya da sanayi ehlinin ticari ve sınıai üretimdeki konumunda gizlidir.

³⁷ Ahilerin teşkilat yapısından ve düzeninden etkilenen gezgin Batuta, "bir şehirde hükümdar olmadığı zaman ahiler hükümeti yönetirler, ...davranışları, buyrukları...ile hükümdarı andırırlar" ifadelerini kullanır (Parmaksızoğlu, age: 7-9, 25 ve 45-46). Batuta'nın bu gözlemlerini Fuat Köprülü'nün şu cümleleri tamamlamaktadır; "...anarşi baş gösterdiği zamanlarda... ahiler... şehirlerin idaresini ellerine alıyolar...İdare teşkilatının inkişaf etmemiş olduğu o devirlerde, küçük kasabalarda devlet kuvvetini değil, fakat en mühim olan mahalli halk idaresini temsil eden onlardı" (Köprülü, age: 91). Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin kesin bir biçimde kurulmasını takiben, ahilik kurumu siyasi ve idari fonksiyonlarını "sadece esnaf birlikleri içerisinde" devam ettirmiştir. Bkz; Tabakoğlu (age: 121).

³⁸ Osmanlı'da esnaf teşkilatı anlamında *lonca* tabirinin kullanılmasının XVII. asırda başladığına dair tartışmalar için bkz, Kal'a (age: 44-47).

2.3. Ticaret

Osmanlı sisteminde tüccar sınıfı, sosyal mertebede köylü, esnaf hatta bir kısım askeri zümre mensubunun da üstünde bir prestije sahipti. Ticaret küçümşenen değil aksine, övülen ve ziraat ve madencilige oranla daha düşük vergi uygulamaları gibi politikalarla korunan bir faaliyet alanıydı (Genç, age: 205-206).³⁹ Bununla beraber Osmanlı, Avrupa'daki Merkantilist anlayışın tersine, ticareti amaç değil araç olarak görüyordu. Amaç ülke içinde mal ve hizmet arzının bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamak yani halkın refahını artırmaktı. Ticarete verilen önemin sebebi de buydu. Ticarete verilen destek mali kolaylıklardan ibaret de değildi. 15. ve 16. yüzyıllarda ticaretin işlerliğini artırmak için bizzat devlet ya da şahsen devlet ricalinden kişiler tarafından vakıf yoluyla, hanlar, köprüler, kervansaraylar ve çarşılar gibi altyapı yatırımları da yapılmıştı (Genç, age: 206).⁴⁰ İstanbul'un fethiyle beraber, boğazları tam olarak kontrolü altına alan Osmanlılar, Venedik ve Cenevizlilere Bizans İmparatorluğu'ndan elde ettikleri ticari ayrıcalıkları tekrar tanımıştı. Lybyer'e göre de, Osmanlılar ticarete kesinlikle düşmanca tavır takınmamış aksine teşvik etmişlerdir. Bu yönde ki diğer bir kanıt fiyatlardır. İstanbul'un fethi de dahil olmak üzere yapılan fetihler, ticareti savaşın olağan etkisinden fazla engellememiş ve daraltmamıştı. Örneğin 1453-1498 yılları arasındaki fetihler baharat mallarının Avrupa'daki fiyatlarını önemli oranda ve sürekli bir biçimde artırmamıştı (Lybyer, 1987: 147-150 ve 153).

Erken Dönem ve sonrasında dünya ticareti Akdeniz ve çevresinde yoğunlaşmıştı. Osmanlı'nın dünya ticaretindeki esas rolü, özellikle İran'ın ham ipeğini Batı'ya; alışveriş sonucunda Batı'dan aldığı altın ve gümüşü ise baharat ve ipek karşılığı olarak Doğu'ya aktarmak ve Batıya hammadde ile erzak satmak biçiminde bir aracılık faaliyetiydi. Osmanlı düşük gümrük resmi sistemine bağlı kapitülasyon rejimi uygulamaktaydı. Provizyonizm mantığıyla, 1450'lerde % 2, 1470'lerde % 5 ve XVI. yüzyılın sonlarından itibaren % 3'lük ithalat vergileri uygulanıyordu. Gümüş ithali ise serbest bırakılmıştı (İnalçık, 2001-2002: 20 ve 26-27).⁴¹

³⁹ Aksi görüşler için bkz; Sayar (2000: 115-124) ve Ülgener (1949-50: 392-396).

⁴⁰ Şevket Pamuk (2000: 18), Osmanlı'nın "...paranın bolluğu ve piyasalardaki tedavülü ile ticaret ve ekonominin sağlığı ve canlılığı arasında güçlü bir ilişki olduğunun bilincindeydiler" fikrini savunur. İnalçık da (2000: 137) Mehmet II döneminden başlayarak Osmanlı'nın devlet ticaret filosunu kurduğu bilgisini verir.

⁴¹ Dahili ve harici gümrük vergileri bahsi için bkz; Sayın (age: 49-52).

1352-1517 arasında Osmanlı'nın Avrupa ile ticareti Cenova ve Venediklilerin elindeydi.⁴² XV. yüzyılın ortasında Venedik ile Cenova, İngiliz ve Flaman piyasalarına da egemendi. Ancak, Karadeniz ve Akdeniz ticari ilişkileri Osmanlı'nın varlığı yadsınarak yapılamazdı. Venedik ve Cenovalılar artık bu alanı sömürme sahası olarak kullanamıyorlar, Osmanlı ile anlaşma yapmak zorunda kalıyorlardı. Osmanlı topraklarına katılan Anadolu beyliklerinin bu şehir devletleriyle önceden yapmış oldukları ticaret anlaşmaları Osmanlılar tarafından aynen kabul edilmişti (Lybyer, age: 145). Tabii ki bu anlaşmalarda her iki tarafın da çıkarları söz konusuydu. Erken Dönem'de kapitülasyon ilk olarak 1352 yılında Cenovalılara tanındı. Venedikliler de 1384-87 tarihleri arasındaki bir tarihte Osmanlı'yla kapitülasyon imzaladılar. 1403 yılında, Venedik, Bizans, Ceneviz ve Rodos şövalyelerinden oluşan ittifak üyelerine önemli imtiyazlar verildi. Venediklilerle 1411, 1419 ve 1430, 1446 ve 1454 tarihlerinde yeni anlaşmalar yapılmaya devam edilmiştir (Heyd, age: 567 ve 573-74; Akdağ, 1979a: 450; İnalçık, 2001-2002: 24; İnalçık, 2000: 243).⁴³

Bursa 1350'lerde bir dünya pazarı haline gelmiş, XV. yüzyılın ikinci yarısında da önemli bir ipek ticareti merkezi konumuna ulaşmıştı. Osmanlı'nın doğu fetihlerinin yönünü belirleyen faktörlerden biri de ipek yoluydu. Bursa ile beraber ipek yolunun başlıca merkezleri olan Ankara (1334), Osmancık (1392), Amasya (1392) ve Erzincan (1401) fetihleriyle Osmanlı'nın ticaretteki gücü artmış oluyordu (İnalçık, 1960: 51; aynı yazar, 2000: 270-274; Neşri, 1983: 152-153; Akdağ, 1979a: 464 ve 471).

Osmanlı'nın Batı'dan ithal ettiği kalemler; şarap, sabun, dokuma, sülyen (astar boya), bakır tel, sarı teneke, kâğıt, cam, sırça, boya, iğne, boncuk, makas, ayna ve sair sinai mallardan oluşmaktaydı. Anadolu ve Balkanlar'dan Avrupa'ya ihraç edilen ürünler içerisinde ise ilk sıraları -XIV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar- hep yün ve deri⁴⁴ ihracı almıştır. Diğer önemli ihraç kalemleri ise buğday, pirinç, sof, balmumu, kenevir, mazi, şap, kök boya, meşe palamudu, halı, kilim, ham ipek ve ipekli dokuma idi (İnalçık, 2000: 76-77, Uzunçarşılı, 1983: 681-685; Akdağ, 1979a: 443-451).

⁴² Cenovalı ve Venedikli tüccarlar öteden beri bu alanda yerleşik olduklarından, Anadolu Türkleriyle ilişkileri daha eskiye dayanıyordu. Örneğin Selçuklular da Venediklilerle ticaret yapıyorlardı. Hatta, Konya'da Cenevizli ve Venedikliler şap ihraç tekelini almışlardı (Heyd, age: 353, 611 ve 613; Köprülü, age: 53-54). İbn Batuta'ya göre, XIV. asrın başlarında Galata'da yerleşik bu tüccarların Çektiri ve Kurkura nevinden 100 kadar büyük ticaret gemileri vardı (Parmaksızoğlu, age: 112-113). Ayrıca bkz; Braudel (1989: 103 ve 144).

⁴³ Uzunçarşılı (1982: 228-229), Osmanlı-Venedik ticari ilişkilerinin 1381 yılında başladığını yazar.

⁴⁴ Avrupa'nın en çok ithal ettiği mallardan sarı ve kırmızı sahtiyan (tabaklanmış deri) XIV-XV. yüzyıllarda ihracatta ilk sırayı alıyordu (Genç, age: 307; Akdağ, 1979b: 200).

Batı Avrupa'da ise ticaretin gelişmesi ve kentlerin oluşmasıyla XI. yüzyıldan itibaren rahipler ve toprak soyluları yanında üçüncü bir etkin sınıf ortaya çıkmıştı. Bunlar Ortaçağ'ın kaderini değiştirecek olan tüccarlardı. Avrupa kentlerinin gelişim tarihinde ticari banliyöler, feodal kale-kentlerden⁴⁵ daha fazla önem taşıyorlardı. Ortaçağda *ticari kapitalizmin*⁴⁶ ilk ortaya çıkışına da tüccarların etkin olduğu bu kent hayatı imkân vermişti. Feodalizm döneminde, diğer Avrupalı feodaller ticareti küçümserlerken İtalyan feodalleri ticaretin önemini kavramışlardı. Haçlı Seferlerinin sonunda Avrupalıların Akdeniz hâkimiyetini ve ticaretini ele geçirmesiyle Doğu ile başlayan deniz ticareti, İtalyan Kent Devletleri'nde büyük bir sermaye birikimi yaratmıştı. İtalyanlar XIV. yüzyılda, kapitalizmin gelişiminde önemli rol oynayacak olan ev sanayisine sahiplerdi. Bu dönemde üretilen yünün büyük bir kısmı ihraç ediliyordu. Ayrıca, Doğu ile Kuzey Avrupa arasındaki başlıca ambarlar olan Felemenk kentleri de ticari gelişmeden nasibini almıştı. Batı Avrupa'da iktisadi gelişme sağlayan bu durumla, XIII. yüzyıldan sonra aynı ekonomi yerini para ekonomisine bırakmıştı (See, age: 22-26; Pirenne, 1990: 91, 107, 151 ve 157).

Ortaçağın geç döneminde (1350-1500), Avrupa'daki ticaret hacmine bakıldığında, toplam ticaret hacmi XV. yüzyılın başında XIV. yüzyılın başındakinden daha düşük bir seviyeydi. Bu dönemde muhasebe sistemi olarak, Osmanlı'daki merdiven sisteminden farklı ve daha gelişmiş bir yöntem olan İtalyanların çift girişli muhasebe sistemi kullanılıyordu. XV. yüzyıl firmaları, daha küçük fakat risklere karşı çok ortaklı yapıdaydı. Avrupa'nın kuzeyinde ise 1367'de resmen kurulan, iki yüz kadar şehir ve kasabadan oluşan ve kuzeydeki ticareti yönlendiren ticaret kolonilerine sahip Alman Hansa birliği vardı (Güran, age: 73; Pirenne, 2007: 236).

⁴⁵ Özellikle XI. yüzyıldan itibaren piskoposların yönettiği kasaba ve soyluların yönettiği kale-kentler etrafında ticaretin artmasıyla beraber tüccar sınıfı yığılmaya başlamıştı. Bu tüccar şehirlerinin büyümesiyle kale-kentler ve piskoposların kentleri önemlerini yitirdi. XI. yüzyıldan itibaren tüccar kentlerinde (ya da yeni kentlerde) oturanlara burjuva (burgenses) ya da kentsoylu denilmeye başlanmıştı (Pirenne, 1990: 96-110). Avrupa'daki piskopos kentlerine benzer biçimde, Osmanlı'da da boş topraklara gelip yerleşen Ahi dervişlerinin o bölgede bir yaşama alanı (köy) oluşturup teşkilatlanmaları ilginçtir. Ayrıntı için bkz; Barkan (1942: 291).

⁴⁶ Pirenne (1990: 157), "*daha XI. yüzyılda bazı kentlerde gerçek kapitalistler vardı*" ifadesiyle kapitalizmi İleri Ortaçağ'da ticaretin gelişmeye başladığı döneme kadar götürür. H. See (age: 16-33), ticari kapitalizmin doğuşunu XIII. yy'dan başlatır. Ona göre, bu asırda başlayan ticari gelişme, sermaye birikimine ön ayak olarak ticari kapitalizmi ve sonrasında ise, parasal ekonominin gelişmesiyle mali kapitalizmi başlatmıştır. Heaton da (age: 182), Ortaçağ boyunca örgütlenme ve teknik konusunda kapitalist ruhun varlığından bahseder. Braudel'in (1989: 314) bu konudaki şu sözleri de manidardır: "*XV. yüzyılda her şey tüccar içindir: Tarih artık ticari sözleşmeler, ayrıcalıklar, satın almalar, mübadelelerden başka bir şeyden söz etmemektedir*".

Avrupa'daki ticari gelişmenin tüm kıtaya yayıldığı elbette ki söylenemez. İtalyan Cumhuriyetleriyle Felemenk şehirlerindeki gelişmeler bir istisnadır. Diğer ülkelerde ticari ve mali kapitalizm bu kadar canlı yaşanmamıştır. Henri See'ye göre bunun sebebi, büyük ticaretin devamlılık göstermeyip devrevi şekilde olmasıydı. Bu durumu yaratan sebepler ise ulaşım yollarının yetersizliği, emniyet yokluğu ve önemli şehir sayısının azlığıydı (See, age: 27). XIII. ve XIV. yüzyıllarda, İngiltere'nin deniz kuvvetleri zayıftı ve ticaret de yabancılarca yürütülmekte idi. Bununla beraber, XV. yüzyılda 'sabit tüccarlar' İngiliz yününi ihraç etmek üzere milletlerarası ticaretle uğraşmaya başlamışlardı (See, age: 29). 1480'lerden itibaren Fransız ekonomisi tekrar canlanmıştı. XV. yüzyılın sonunda Fransa büyük bir güç haline gelmişken, İngiltere ekonomisi yavaşlamaya başlamıştı. Örneğin, 1458-1468 tarihleri arasında İngiltere'nin yün ihracatı düşmüştü. İspanya'da XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyılın başlarında ihracat ve ithalat önemli oranda daralmıştı. Dolayısıyla, İspanya'nın altın ve gümüş ihracatı da azalmış, Aragon ve Kastilya (Castile) şehirlerinde ise tekrarlanan taşışlar yaşanmıştı (Braudel, 1989: 140; Holmes, age: 254; EHD, age: 378; Postan, age: 162).

Bununla birlikte, XV. yüzyılda Venedik hala Akdeniz'in ticaret merkezi konumundaydı. Mısır ve Suriye limanlarına gelip Avrupa'ya gidecek olan malların büyük bir kısmını Venedikliler taşıyor ve Akdeniz'deki ticaret kârının önemli bir kısmını elde ediyorlardı. Venedik XV. yüzyıldan itibaren endüstriyel atılıma da başlamıştı. Mediciler XV. yüzyılda ipek işleme atölyelerine sahiplerdi. Ayrıca 1475 yılında Kefe'nin Mehmet II tarafından ele geçirilmesiyle, Karadeniz tam olarak kontrol altına alınmış ve Venediklilere altmış yıllık bir süre için burada ticari ayrıcalıklar tanınmıştı. Venedik'in gerileme dönemine girmesini başlatan sebeplerden biri, 1498'de Ümit Burnu'nun Portekizlilerce keşfiyle Venediklilerin etkin olduğu -Doğu Akdeniz'den (Levant) geçen- Güney ticaret yolunun ikinci plana düşmesiydi. Akdeniz'in diğer önemli şehirleri ise Cenova, Milano ve Floransa idi. XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte komutayı artık Cenova ele almıştı (Lybyer, age: 146, 149 ve 153; Braudel, 1989: 212, 260 ve 263).

Sonuçta şunu biliyoruz ki, genel olarak Avrupa ekonomisi 1450'lerden sonra toparlandı ve 1500'lerde Avrupa iki yüzyıl öncesine nazaran daha güçlü ve daha zengindi (Heaton, age: 223; Hunt & Murray, 1999: 218). Osmanlı ise Erken Dönem'de ipek yolu üzerindeki kontrolünü artırmış, İstanbul'un fethi ve kurduğu ticaret filosuyla ticari-ekonomik sahada daha güçlü bir konuma gelmişti.

2.3.1. Kredi sistemi

Ticari yapı içerisinde inceleyebileceğimiz kredi sistemi, Avrupa'da şehirlerin gelişmesi ile birlikte satılan malların bedellerinin daha geç olarak ödenmesi biçiminde ortaya çıktı ve hızla gelişti. XII. yüzyılda ortaya çıkan Champagne Panayırları (fuurları) Avrupa'da kuzeyli ve güneyli tüccarların en önemli ticaret merkezleriydi. Bu fuurlarda tüm işlemler kredi ile yürüyordu (Postan, age: 1-5 ve 98). Bu dönemlerde önemli miktarlara varan mali ihtiyaçlar, kilise müesseselerinden de maliyeci ve sarraf sınıfının doğmasına sebep olmuştu. Flandra (Belçika çevresi) ve Lorraine (Fransa çevresi) bölgelerindeki manastır rahipleri XII. yüzyılda bu bölgenin en büyük kreditorlerindendi. Floransa'da işlerinde uzman sarraf ve bankerler bulunmaktaydı. En önemli kreditorler olan bankerler, daha XII. yüzyılın başından itibaren mevduat kabul etme, para transferi, poliçe düzenleme, gemi sigortacılığı ve rehin karşılığı kredi gibi bankacılık faaliyetlerine başlamışlardı. Bankerler, Kralları ve Yüzyıl Savaşlarını finanse edecek kadar güçlenmişlerdi (An English Chronicle, 1856: 8-9 ve s. 40; See, age: 22-26).⁴⁷ XIV. yüzyıldan itibaren Champagne fuurlarının imkânları ve çekiciliği azalınca⁴⁸ İtalyanlar, tüketici kredileri veren rehinci dükkânlarını Bruges ve Londra gibi uzak yerlerde açmışlardı.

Avrupa'daki başka bir kredi kurumu da X.-XV. yüzyıllar arasında yaygınlaşan *Commenda* idi. Özellikle dış ticarete uygulanan bu yöntemde sermayedar, girişimciye bir iş için borç veriyor, girişimci de işini tamamlayıp döndüğünde zarar ettiyse bunu sermayedar yükleniyor, kâr elde ettiyse sermayedarla paylaşıyordu. Bu sistemde, sermayedar kârın 3/4'ünü, tüccar da 1/4'ünü alıyordu. XV. yüzyıla doğru ticaretin gelişmesi ve tüccarların yerleşikleşmesi sonucu Commendalar yerini daha gelişmiş bir ortaklık şekli olan *Kumpanyalara* bırakacaktı (Heaton, age: 16 ve 175-178; Güran, age: 57).

Kredi sistemi Osmanlı'da Avrupa'daki kadar gelişmese de benzer örnekler görülebiliyordu.⁴⁹ Commendaya benzer bir kurum İslam devletlerinde

⁴⁷ Bankerler o kadar güçlenmişti ki, İtalya'daki banker Medici ailesi 1434-1494 arasında iktidarı elinde tutmayı başarabilmişti. Ayrıntı için bkz; Heaton (age: 179).

⁴⁸ XIV. asırda gemicilik teknolojisinin gelişmesiyle ticari mallar deniz taşımacılığı yoluyla taşınmaya başlanmış, dolayısıyla panayırlar eski çekiciliğini yitirmişti. Yeni gözdeler artık Bruges ve sonrasında Antwerp idi. Ayrıca, XIII. yüzyılın sonunda deniz yoluyla ticari ulaşımın maliyeti karayolu ulaşımından 20 kat daha ucuzdu (Heaton, age: 167-168; Güran, age: 63-64; Cipolla, age: 61). Yüzyıl savaşlarının tahripkar etkilerinin de panayırların bu durumunda payı olduğunu belirtmeliyiz. Bkz; EHD (age: 940-941).

⁴⁹ XV. yüzyılda -kadı sicillerine göre- Bursa'da ipek ve kumaş ticaretinin büyük oranda kredi ile yürütüldüğünü hatırlatalım (İnalçık, 1954: 57).

olduğu gibi Osmanlı'da da *mudaraba* adıyla yerleşmişti. Emek-sermaye ortaklığına dayanan bu şirketler atıl para sahibi paşalar, saray mensupları, para vakıfları⁵⁰ ve yeniçeri yardım sandıkları paralarını bu yöntemle işletiyorlardı. Mudaripler, Commenda sisteminde olduğu gibi başkalarının sermayesiyle ticaret yapıp elde ettikleri kârı bu kişilerle paylaşıyorlardı. Zarar söz konusu olduğunda ise mudarib zarara katılmıyordu. Osmanlı'da başka bir ortaklık türü, *müşaraka* (sermaye ortaklığı) idi. Bu tip ortaklıkta müşarık (tüccar) ortaklığa belli bir sermaye ile katılabilir ve kâr elde edildiğinde daha fazla pay alma hakkına sahip olabilirdi. Zarar durumunda ise, tüccar koyduğu sermaye kadar sermaye sahibiyle birlikte zarara katılırdı (Kurt, 1996: 153-154; Özcan, 2003: 293-295; Tabakoğlu, age: 316-318; Akdağ, 1979b: 259).⁵¹

Sonuç Yerine

Avrupa'nın kıtlıklar, savaşlar ve salgın hastalıklar içerisinde bunaldığı bir konjonktürde ortaya çıkan Osmanlı Beyliği, XV. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir devlet haline gelmiştir. Bu süreçte Osmanlı ve Avrupa ekonomilerinin hangi iktisadi değişimlere maruz kaldıklarını ve ne tür bir ekonomik yapıya sahip olduklarını arşiv belgeleri, kronikler ve spesifik konulu temel eserleri inceleyerek karşılaştırmalı biçimde analiz etmeye çalıştık. Bu çalışmanın genel sonuçlarını, ekonomik performans ve ekonomik yapı açısından benzerlikler ve farklılıklar biçiminde özetlemek karşılaştırmayı daha anlaşılır kılacaktır.

XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı ve Avrupa'nın ekonomik performans karşılaştırması, nüfus ve makro ekonomik değişkenler yardımıyla yapılmıştır. Osmanlı ve Avrupa aynı ekonomik şartlarla karşı karşıya kaldıkları için ekonomik performans açısından da birbirlerine çok yakın özellikler göstermişlerdir. XIV. yüzyılda başlayan nüfus azalışları her iki toplumda ekonomik dengeleri değiştirmiş; talep azlığı sonucu durgunluğa ve deflasyona sebep olmuştur. Yaşanan kıtlıklar bir süre fiyatlarda artışa sebep olmakla beraber bu dönemde fiyatlardaki genel eğilim azalış yönündedir. Bununla birlikte nüfus azalışları; ücretlerde, hayat standardında (KBG) ve verimlilikte artış ortaya çıkararak ekonomik performansını yükseltmiştir. Bütün bu benzerliklere karşın iki ekonomi arasındaki performans farklılıkları dönem

⁵⁰ Bununla birlikte, Tahsin Özcan (2003: 74-75), araştırmasında para vakıflarının uygulamaları arasında mudarebe usulüyle yapılmış bir işleme rastlamadığını belirtmektedir.

⁵¹ Mudaraba uygulamasının Selçuklular'daki varlığı konusu için bkz; Köprülü (age: 61).

sonuna doğru artmıştır. Sırasıyla vergi artışı ve kârlarda azalma, savaş maliyetlerinin yüksekliği, düşük faiz oranları, ticari uygulamalardaki gelişmeler ve sınai üretim artışı Avrupa'da daha çok hissedilmiştir.

Ekonomik yapı karşılaştırmasında yapının temel unsurları olan ziraat, ticaret ve sanayi sektörleri ile ekonomik kaynaklar dikkate alınmıştır. XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı ve Avrupa ekonomileri aşağıdaki yapısal benzerlikleri göstermektedirler:

- *Zirai Üretim:* Bu dönemde hem Avrupa hem de Osmanlı'da benzer zirai ürünler üretilmekte ve ürün üzerinden (ondalık vergi gibi) benzer vergiler alınmaktadır.
- *Esnaf Grupları:* Esnaf her iki toplumda da ekonomik açıdan zayıftır. Bununla beraber, hem Osmanlı esnafı (ahiler) ve hem de Avrupa esnafı (loncalar) kent yönetiminde söz sahibidirler.
- *Ticaret ve Kredi Sistemi:* Osmanlı yönetimi de Avrupalılar gibi ticarete önem vermiş ve dış ülkelere ticarete kolaylıklar tanımıştır. Osmanlı ticaretinde Avrupa'daki Commendalara benzer Mudaraba sistemi uygulanmıştır.

Yukarıda sayılan benzerlikler yanında, XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı ve Avrupa ekonomileri önemli yapısal farklılıklara sahiptirler. İki ekonominin yapıları arasındaki temel farklılıklar şunlardır:

- *Ekonomik Kaynaklar:* Nüfus, teknoloji, sermaye stoku ve enerji kapasitesi Avrupa'da daha yüksektir.
- *Toprak Sistemi ve Mülkiyet Yapısı:* Padişahın otoriter kontrolü altında, tımar sistemi çerçevesinde işleyen toprak sistemi Osmanlı zirai yapısını güçlendirmiştir. Feodal sistemde ise merkezin kontrolünden uzak olan toprak sistemi, daha esnek bir zirai yapı ortaya çıkarmıştır. Avrupa'da Feodal beylerin güçlerini koruyabildiği XV. yüzyılın sonlarına kadar büyük aile mülkleri (özel mülkiyet) yoğunken, Osmanlı'da aile mülkleri küçüktür; mülkiyet devletin kontrolü altındadır (kamu mülkiyeti).
- *Sınıf Yapısı:* Osmanlı'da XV. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Ortakçı Kullar sistemi dışında köleliğe benzer bir sınıf oluşmamıştır. Ayrıca, Osmanlı'da uluslar arası ticareti ve devleti finanse eden Mediciler gibi güçlü banker, sanayici ve tüccar aileler ortaya çıkmamıştır.

- *Kayıt dışı Ekonomi:* Avrupa'da kayıt dışında olan ekonomi daha fazla olmalıdır. Çünkü Avrupa'da, Osmanlı Devletinin işlettiği gibi teşkilatlı bir tahrir sistemi yoktur.
- *Teknoloji ve Sermaye:* Avrupa'da teknoloji üretimi sonucu sermaye-yoğun üretim daha fazladır. Ayrıca, İleri Ortaçağ'dan itibaren tarım sektöründe başlayan teknik yenilikler açısından Avrupa daha üstündür.
- *Sınai Yapı:* Erken Dönem'de Osmanlı sanayisi tarıma dayanmaktadır. Avrupa sanayisi ise İleri Ortaçağ'dan beri şehre özgüdür.
- *Ticari Yapı:* Osmanlı ihracatında daha çok zirai ürünler yer alırken, Avrupa ihracatında sınai ürünlerin yoğunluğu Osmanlı'ya nazaran daha fazladır.
- *Parasal Ekonomi:* Avrupa geç Ortaçağ'da ticaretin de gelişmesiyle para ekonomisine geçiş yapmışken, aynı dönemde Osmanlı'da aynı ekonomi (arz ekonomisi) işlemektedir.
- *Muhasebe Sistemi:* Geç Ortaçağ Avrupa'sında çift girişli muhasebe sistemi kullanılmaktadır. Osmanlı'da ise merdiven sistemi uygulanmaktadır.
- *İktisadi Düşünce Yapısı:* Osmanlı'da iktisadi zihniyet ahilik anlayışına yaslanırken, Avrupa'da burjuvazi düşünce ve politikaları ekonomik yapıyı etkilemiştir.

Görüldüğü üzere, iki ekonomi arasındaki yapısal farklılıklar benzerliklerden daha fazladır. Bu yapı farklılıkları, ilerleyen yüzyılda iki toplumun ekonomik performansını ve konumunu da belirleyecektir. Çünkü yapısal bir özellik ekonomik performansta önemli etkilere sebep olmaktadır. Örneğin, en önemli ekonomik kaynaklardan biri olan nüfus, XIV. ve XV. yüzyıllarda ekonomik performansı açıklayan belki en önemli unsurdur. 1450'lerde başlayan nüfus artışları Avrupa ekonomisini Osmanlı ekonomisine oranla daha hızlı büyütüştür. Avrupa'nın ekonomik yapısı Geç Ortaçağ'ın sonuna doğru teknoloji, enerji kullanımı ve sermaye artışı sonucu daha da güçlenmiş ve bu durum ekonomik performansına olumlu yönde etki etmiştir. Özel mülkiyet yapısına sahip olan Avrupa'da banker, tüccar ve sanayici büyük aileler (burjuvazi) XV. yüzyılda ekonominin gelişmesine ön ayak olmuşlardır. Devlet mülkiyetinin yoğun olduğu Osmanlı'da ise, bu gibi aileler oluşmadığı için ekonomik gelişme Avrupa'daki gibi gerçekleşmemiştir. Ticari yapısı

katma değeri düşük tarım ürünlerine bağlı olan Osmanlı, Avrupa'nın ticari başarısını da yakalayamamıştır.

Çalışma süresince aynı dönemi ve benzer iktisadi şartları yaşayan farklı yapıdaki bu iki toplumun benzer ekonomik performanslar yaşadıkları gözlenmiştir. Ancak, XV. yüzyıldan itibaren ekonomik yapılarındaki farklılıklar arttıkça iki ekonominin performanslarının da Avrupa'nın lehine farklılaştığı gözlenmiştir. Burada ekonomik yapı özelliklerinin ekonomik performansta ortaya çıkan farklılıkları açıklayabilirliği ortaya konmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, XV. yüzyılın sonunda Avrupa artık ticari kapitalizmi yaşamaktadır ve teknolojik-ekonomik üstünlükleriyle mali kapitalizmin yaşanacağı yeni bir yüzyıla hazırdır. Osmanlı ise, henüz parasal ekonomi aşamasına ulaşamamış ve fakat siyasi-ekonomik anlamda kurumsallaşmaya başlamış güçlü bir devlet konumundadır.

KAYNAKLAR**Kronikler****1- Osmanlı Kronikleri**

- Anonim Osmanlı Kroniği- 1299-1512* (2000), Haz.: Öztürk, Necdet, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (1985), Haz.: Atsız, Nihal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Aşıkpaşazade Tarihi* (1332), *Tevârih-i Ali Osman*, Haz.: Ali Bey, Matbaa-I Amire, İstanbul.
- Giese, Friedrich (1992), *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, Hazırlayan: Azamat, Nihat, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- Hadidi (1991), *Tevâhir-i Ali Osman- 1299-1523*, Haz.: Öztürk, Necdet, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- Mehmed Neşri (1987), *Kitab-ı Cihan-nüma, Neşri Tarihi, II. Cilt*, Haz: Unat, Faik Reşit ve Mehmed A. Köymen, 2. Baskı, TTK, Ankara.
- (1983), *Neşri Tarihi I*, Haz.: Köymen, Mehmet Altay, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Oruç Bey Tarihi* (2007), *Osmanlı Tarihi- 1288-1502*, Haz.: Öztürk, Necdet, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.

2- Avrupa Kronikleri

- A Chronicle of London: From 1089-1483* (1827), Edit.: Nicholas, Harris Nicolas ve Edward Tyrrell, London.
- An English Chronicle of the Reigns of Richard II, Henry IV, Henry V and Henry VI* (1856), Edit.: Davies, John Silvester, Council of the Camden Society Pub., London.
- An English Chronicle, 1377-1461* (2003), Edit.: Marx, C. William, Edited from Aberystwyth, National Library of Wales MS 21608 and Oxford Bodleian Library MS Lyell 34, Boydell Press.
- The Oldest Anglo-Norman Prose Brut Chronicle: An Edition and Translation* (2006), Translation: Julia Marvin, Boydell Press.
- The Chronicle of John Hardyng: Containing an Account of Public Transactions* (1812), Edit.: Hardyng, John, Henry Ellis, Richard Grafton, Printed for F. C. And J. Rivington, , London.
- Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi I, Kronikler* (1993), Haz.: Ekrem, Mehmet Ali TTK, Ankara.

Yayınlanmış Belgeler

English Historical Documents (EHD)- 1327-1485 (1996), Haz.: A. R. Myers & Douglas, David Charles, Routledge, London&New York.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri:**-Ali Emiri Tasnifi**

AE. SMRD II, 12 (Tarihsiz).

AE. SMMD II, Nr: 54, H. 855/ M. 1451-52.

AE. SMMD II, Nr: 5, H. 859/ M. 1454-55.

AE. SMMD II, Nr: 60, H. 880/M. 1475-76.

AE. SMMD II, Nr: 33/a, H. 886/ M. 1481-82.

-Maliyeden Müdevver Tasnifi (MAD)

MAD Nr: 232, H. 871/ M. 1466-67.

MAD Nr: 5, H. 872/ M. 1467-68.

MAD Nr: 8841, Madde: 97 ve 233, H.1289/ M. 1872-73.

-Yıldız Tasnifi

Y.PRK.UM 4/80, H.1298/ M. 1880-81.

-Sadaret Tasnifi

A.MKT.NZD, 407/41 H.1278/ M. 1861-62.

Diğer Kaynaklar

Akdağ, Mustafa (1979a), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1243-1453*, Tekin Yayınevi, C: I, 3. Basım.

----- (1979b), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1453-1559*, Tekin Yayınevi, C: II, 2. Basım.

----- (1950), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, C: XIV, Sayı: 55, ss. 319-411.

Akgündüz, Ahmet (1990), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, Cilt I, İstanbul.

Baher, Cem (1996), *Tarihi İstatistikler Dizisi, Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*, C: 2, TÜİK Yay., Ankara.

Bailey, Mark (2002), *The English Manor, c. 1200-1500*, Manchester University Press.

- Barkan, Ömer L. (1980a), "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay., İstanbul.
- (1980b), "Tımar", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay.
- (1980c), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay., İstanbul.
- (1980d), "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay.
- (1980e), "Türkiye'de Servaj Var mı idi?", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay.
- (1980f), "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yay.
- (1979), "Çiftlik", *İslam Ansiklopedisi, Cilt 3*, İstanbul.
- (1970), "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Bellekten*, C: 34, Sayı: 136, ss. 557-607.
- (1943a), "Hüdavendigar Livası Kanunnamesi", *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar 1*, İstanbul Üniv. Yay.
- (1943b), "Kanun-i Sultan Mehmet Han", *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar 1*, İstanbul Üniv. Yay.
- (1942), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I", *Vakıflar Dergisi*, S: 2, ss. 279-386.
- Beldiceanu, Nicoara (1985), *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (Çev.: Kılıçbay, Mehmet Ali), Teori Yay., 1. Baskı, Ankara.
- Braudel, Fernand (1990), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (Çev.: Kılıçbay, M. Ali), CII, Eren Yay.
- (1989), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (Çev.: Kılıçbay, M. Ali), C I, Eren Yay.
- Campbell, Bruce M. S. (1983), "Arable Productivity in Medieval England: Some Evidence from Norfolk", *The Journal of Economic History*, Vol. 43, No. 2, ss. 379-404.
- Cahen, Claude (Ekim 1955-Temmuz 1956), "Selçuki Devletleri Feodal mi idi?", İstanbul Üniv., İFM, XVII/1-4, ss. 348-358.
- Cipolla, Carlo (1993), *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, (Çev: Karacan, Ali İhsan), Bağlam Yay., İstanbul.
- Coşgel, Metin M. (2006), "Agricultural Productivity in the Early Ottoman Empire", *Research in Economic History*, Volume 24, ss. 161-187.

- Coulton, George Gordon (1989), *The Medieval Village*, Courier Dover Pub.
- Cvetkova, Bistra (1977), "Osmanlı Feodal Düzeni üzerine Bazı Ortaçağ ve Bizans Kurumlarının Etkileri", *Osmanlı Tarih Arşivi*, C: 1, S: 1.
- Düstur (1289), 1. Tertip, C: 1.
- Genç, Mehmet (2003), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- Gransden, Antonia (1996), *Historical Writing in England II, c. 1307 to the Early Sixteenth Century*, Routledge.
- Güran, Tefvik (2003), *İktisat Tarihi*, Acar Basım, İstanbul.
- Güzel, İlknur (2005), "Alasse, Whatte Truste Ys In This Worlde?": *Lancastrian and Yorkist History Writing In an English Chronicle*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara.
- Heaton, Herbert (1985), *Avrupa İktisat Tarihi*, (Çev: Kılıçbay, M. Ali & Osman Aydoğuş), Teori Yay.
- Heyd, W. (1975), *Yakın- Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev.: Karal, Enver Ziya), TTK Basımevi.
- Holmes, George (2001), *The Oxford History of Medieval Europe*, Oxford Uni. Press.
- Hunt, Edwin S. & James M. Murray (1999), *A History of Business in Medieval Europe, 1200-1550*, Cambridge University Press.
- İlgen, Abdülkadir (Kasım 2001-Ocak 2002), "Osmanlı Toprak Mülkiyeti Anlayışının Teşekkülü ve Bunun Sosyal Tabakalaşma Üzerindeki Etkileri", *Akademik Araştırmalar Dergisi* Sayı: 11, ss. 105-129.
- İnalçık, Halil (2001-2002), "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 17, ss. 9-34.
- (2000), *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, (Çev: Berktaş, Halil), C: 1, Eren Yay.
- (1993), *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum Ekonomi*, Eren Yay.
- (1987), *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara.
- (1960), "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Bulleten*, C: XXIV, Sayı: 93-96, ss. 45-102.
- (1954), "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniv., İFM*, XV/1-4, ss. 51-67.
- Kal'a, Ahmet (1998), *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, İstanbul Araştırmaları Merkezi.
- Köprülü, Fuad (1988), *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yay.
- Kucur, Sadi S. (2000), "İkta", *İslam Ansiklopedisi*, C: 22, İstanbul.
- Kurt, İsmail (1996), *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, Ensar Neşriyat, İstanbul.

- Lybyer, Albert Howe (1987), "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", (Çev.: Ülker, Necmi), *Ege Üniv., Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, ss. 141-157.
- Munro, John H. (2003), "Wage-Stickiness, Monetary Changes and Real Incomes in Late-Medieval England and the Low Countries, 1300-1500: Did Money Matter?", *Research in Economic History*, Volume 21, ss. 185-297.
- Ortaylı, İlber (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, 2. Baskı, Ankara.
- Özcan, Tahsin (2003), *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yay., Ankara.
- Özcan, Abdülkadir (2007), *Fatih Sultan Mehmed, Kanunname-i Ali Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*, Kitabevi, İstanbul.
- Palamut, Mehmet E. (1987), "Aşar ve Düşündürdükleri", *İstanbul Üniversitesi, İFM, Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'e Armağan Özel Sayısı*, C: 43, 1-4, ss. 69-78.
- Pamuk, Şevket (2007), "The Black Death and the 'Great Divergence' across Europe, 1300-1600", *European Review of Economic History*, Vol 11, No. 3, December, ss. 289-317.
- (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2. Baskı, İstanbul.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1986), *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, Mili Eğitim Basımevi.
- Pirenne, Henri (2007), *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev.: Kocabaşoğlu, Uygur), İletişim Yay., İstanbul.
- (1990), *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (Çev.: Karadeniz, Şadan), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Postan, Michael Moissey (1973), *Medieval Trade and Finance*, Cambridge University Press.
- Pounds, Norman John Greville (1974), *An Economic History of Medieval Europe*, Longman.
- Sahillioğlu, Halil (1978), "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", *ODTÜ, Gelişme Dergisi Özel Sayı*, ss. 1-38.
- Sayar, Ahmet Güner (2000), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Neşriyat.
- Sayın, Abdurrahman Vefik (1999), *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, (Çev.: Özkan, F. Hakan), Maliye Bakanlığı APKK Başkanlığı Yayın No: 1999/352, Ankara.
- See, Henri (2000), *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, (Çev.: Erim, Turgut), Yöneliş Yay., İstanbul.
- Söderberg, Johan (2006), "Grain Prices in Cairo and Europe in the Middle Ages", *Research in Economic History*, Vol. 24, ss. 189-216.
- Tabakoğlu, Ahmet (2005), *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., 7. Baskı, İstanbul.

- Turan, Osman (1984), *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, 2. Baskı, TTK.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1983), *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., C. II, 4. Baskı, Ankara.
- (1982), *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., C. I, 4. Baskı, Ankara.
- (1978), "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, Cilt: 42, Sayı: 165, Ocak, ss. 67-93.
- Ülgener, Sabri (1949-50), "14. Asırdan beri Esnaf Ahlakı ve Şikayeti Mucib Bazı Halleri", *İstanbul Üniversitesi, İFM*, C: 11, 1-4, ss. 388-396.